

Nicolas Werth

**Istoria
Uniunii
Sovietice**
de la Hrușciiov
la Gorbaciov

12

CORINT

Nicolas Werth

**Redactor:
G. Moldoveanu**

**Tehnoredactare computerizată:
Daniela Diaconescu, Mihaela Dumitru**

**Coperta:
Walter Riess**

**Nicolas Werth
HISTOIRE DE L'UNION SOVIÉTIQUE
DE KHROUCHTCHEV À GORBATCHEV
(1953-1985)
© Presses Universitaires de France, 1995**

**Toate drepturile asupra acestei versiuni
în limba română sunt rezervate Editurii CORINT**

ISBN: 973-653-087-6

Format: 16/54 x 84. Coli tipo: 8,5

**Tiparul executat la:
S.C. Universul S.A.**

NICOLAS WERTH

**ISTORIA
UNIUNII SOVIETICE
DE LA HRUȘCIOV LA GORBACIOV
(1953-1985)**

Traducere, note și postfață:
Florin Constantiniu

CORINT
București, 2000

De același autor:

Etre communiste en URSS sous Staline, Gallimard-Archives, 1981

La vie quotidienne des paysans russes de la Révolution à la Collectivisation, 1917–1939, Hachette, 1984

Les procès de Moscou, 1936–1938, Complexe, 1987

Histoire de l'Union soviétique. De l'Empire russe à la CEI, 1900–1991, PUF, «Thémis-Histoire», 1990; 2e éd., 1992

Rapports secrets soviétique, 1921–1991. La société russe dans les documents confidentiels, Galimard, 1994 (en collaboration avec G. Moullec)

Histoire de l'Union soviétique de Lénine à Staline (1917–1953), «Que sais-je?», n° 2963, 1995

(Versiunea în limba română a acestei lucrări – *Istoria Uniunii Sovietice de la Lenin la Stalin* – a fost publicată de Editura CORINT, în colecția „Microsinteze”, București, 2000)

Introducere

Dispariția lui Stalin (5 martie 1953) marchează, la mijlocul cronologic al celor șapte decenii de existență a Uniunii Sovietice, o etapă decisivă, sfârșitul unei epoci, dacă nu sfârșitul unui sistem. Moartea celui ce fusese până atunci „Ghidul suprem” dezvăluie, așa cum scrie François Furet, „paradoxul unui sistem care pretinde a fi înscris în legile dezvoltării sociale și în care totul depinde într-o asemenea măsură de un singur om încât, o dată acest om dispărut, sistemul a pierdut ceva care îi era esențial”.¹

În câțiva ani, Uniunea Sovietică a trecut de la un sistem care poate fi calificat totalitar² la un sistem autoritar și polițist, care păstra anumite trăsături totalitare, mai ales dictatura Partidului, acesta continuând să o exercite în numele marxism-leninismului, doctrină „științifică” considerată ca fiind singura capabilă să explice „mersul istoriei”.

¹ F. Furet, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris, Robert Laffont/Calmann-Lévy, 1995, p. 503. (Nota autorului).

² Chiar în perioada stalinistă a subzistat un anumit număr de zone de autonomie a socialului, care nu se potrivesc cu schema totalitară „clasică”, astfel cum ea a fost elaborată mai ales de H. Arendt și R. Aron. Cf. în această privință: N. Werth, *Histoire de l'Union soviétique. De Lénine à Staline**, Paris, PUF, „Que sais-je”, nr. 2963. (N. a.)

*Vezi și versiunea în limba română a acestei lucrări, Editura CORINT, 2000. (Nota traducătorului)

În spatele realităților și aparențelor unui sistem imuabil, se dezvoltă însă spațiile de autonomie: o nouă societate, economii paralele, moștenite din trecut (loturile țărănești individuale) sau manifestări ale slăbiciunilor sectorului de stat (diferitele forme ale „pieții negre”), contra-culturi ce prind viață.

De la mijlocul anilor '50 la mijlocul anilor '80, se individualizează două perioade: un deceniu al ieșirii din stalinism, marcat printr-o încercare iluzorie de „revenire la normele leniniste”; două decenii de imobilism politic, în cursul cărora puterea politică, incapabilă să impulsioneze și să mobilizeze, a lăsat să-i scape economia și societatea, astfel că, atunci când va veni timpul reformelor (*perestroika*), îi va fi imposibil să le restabilească sau să le readucă sub control.

Anii lui Hrușciiov au fost cei ai ieșirii din totalitarismul stalinist – depenalizarea relațiilor sociale, sfârșitul reprimării în masă, destalinizarea moderată – și cei ai marilor mituri și ai ultimelor mobilizări – „revenirea la leninism”, „construirea comunismului”, „campania porumbului”, „cucerirea pământurilor întelenite” etc. Eșecul reformelor lui Hrușciiov, semi-măsurile luate de un „om al aparatului” au constituit o cotitură, desigur, mai puțin brutală decât cea din 1953, dar, totuși, foarte importantă. De acum înainte, puterea se va mulțumi mai degrabă să gireze cotidianul decât să mobilizeze sau să impulsioneze și să mențină statu quo-ul politic, social, economic și ideologic. Într-o țară marcată prin creșterea generală a nivelului de instruire a populației, numai metodele polițiste de control și de cenzură a informației nu mai erau însă suficiente. Puterea nu a văzut ivirea unei societăți noi, apariția unei societăți civile. Când, la mijlocul anilor '80, noul secretar general al PCUS, Mihail Gorbaciiov, conștient de impasul

în care se afla țara „socialismului real”*, a încercat să impulsioneze, de sus, o nouă reformă, destinată să facă mai eficace sistemul, dar „fără a-i torpila valorile”, să elibereze economia și societatea din strânsoarea „sistemului administrativ de comandă”, instituit în anii '30, el a declanșat o dinamică a rezistențelor și a ieșirilor din cadrul stalinist pe care nu va izbuti să le stăpânească și care, în câțiva ani, vor duce la implozia sistemului.

Istoria *perestroikăi* și a eșecului ei au fost tratate în altă parte.¹ Această privire sintetică – din paginile ce urmează – care analizează circa treizeci de ani, mergând de la destalinizare la critica „erei de stagnare brejneviană”, de la o reformă limitată a sistemului la eșecul unei noi reforme, destinată să redea un al doilea suflu țării, această analiză, așadar, încearcă să facă bilanțul evoluțiilor, cel mai adesea ocultate, în spatele discursului ideologic, ale unui sistem mai puțin monolitic decât a fost, de regulă, prezentat, dar incapabil să se reformeze în adâncime fără să-și piardă specificitatea.

* Țările „socialismului real” este o sintagmă folosită în literatura occidentală pentru a desemna țările comuniste care pretindeau că au edificat sau edifică un socialism adevărat, deosebit de doctrina sau de măsurile luate de partidele socialiste din Occident. (N.t.)

¹ P. Lorient, *Histoire de la perestroïka*, Paris, PUF, „Que sais-je”, nr. 2752. (N.a.)

ANII LUI HRUȘCIOV

(1953 – 1964)

Capitolul I

LUPTLE PENTRU SUCESIUNE ȘI APARIȚIA PROIECTULUI HRUȘCIOVIST (1953 – 1957)

I. Reorganizarea puterilor

Întrucât Stalin acționase deliberat ca și cum succesiunea nu avea să se deschidă niciodată, dispariția lui a declanșat o imensă confuzie, ilustrată de panica manifestată la funeraliile de la Moscova și care a făcut sute de victime*. În absența unei proceduri oficiale de transmitere a puterii, o mare incertitudine a pus stăpânire pe conducătorii sovietici în privința succesiunii „Ghidului suprem”. Principalii colaboratori ai lui Stalin trebuiau să asigure concomitent continuitatea sistemului, să repartizeze responsabilitățile, să găsească un echilibru între preeminența – fie și atenuată – a unuia singur și exercitarea colegialității, făcând parte ambițiilor fiecăruia și raporturilor de forță, și să introducă un anumit număr de schimbări, pentru a căror necesitate exista un consens. Cu toate acestea, consensul

* La funeraliile lui Stalin, în urma unei învălmășeli a mulțimii, oamenii s-au călcat și strivit, înregistrându-se un mare număr de victime. Starea de panică menționată de autor fusese determinată de teama resimțită în unele sectoare ale societății sovietice, unde se credea că, o dată cu dispariția lui Stalin, statul sovietic este în primejdie. Între această teamă și accidentul tragic de la funeralii nu există însă nici o legătură. (N.t.)

a rămas foarte imprecis; revizuirea priorităților economice și bugetare, atenuarea sistemului represiv, devenit tot mai puțin rentabil, flexibilitatea constituiau tot atâtea teme aprig dezbătute. O dezbateră care, într-un sistem unde ponderea facțiunilor și clientelelor este decisivă, depindea, în fapt, mai ales de dinamica confruntărilor generate de succesiunea lui Stalin.

Aceste confruntări, la început în surdină, au început înainte de anunțul oficial al morții dictatorului. În noaptea de 4/5 martie, membrii Biroului Prezidiului Comitetului Central – Beria, Bulganin, Voroșilov, Kaganovici, Malenkov, Hrușciiov, Pervuhin și Saburov – au trecut la o primă repartizare a funcțiilor și responsabilităților. Ei au suprimat Prezidiul lărgit, numit de Congresul al XIX-lea, înlăturând astfel pe oamenii noi, promovați de Stalin în lunile precedente. Primul loc în noua ierarhie i-a revenit lui Malenkov, care a primit președinția Consiliului de Miniștri și conducerea Secretariatului Comitetului Central. Malenkov era asistat de patru vicepreședinți ai guvernului: Beria, confirmat în fruntea unui Minister de Interne reunificat și, deci, mai puternic (Ministerul de Interne absorbind Ministerul Securității Statului), Molotov (Afacerile Externe), Bulganin și Kaganovici. În ce-l privește pe Hrușciiov, el ocupa al doilea loc în Secretariatul Comitetului Central.

Această repartizare grăbită, care favoriza troika Malenkov-Beria-Molotov, a fost, în curând, considerată drept inegală de ceilalți membri ai Prezidiului. Încă de la 14 martie, înainte chiar de a fi putut să-și afirme prerogativele, Malenkov a fost constrâns să aleagă între funcția de șef al guvernului și cea de la Secretariatul Comitetului Central. El a ales-o pe cea dintâi, lăsându-i lui Hrușciiov conducerea aparatului de partid, post cheie, care permitea controlul carierei secretarilor comitetelor regionale

de partid, adevărați „baroni” ai sistemului, baza și principalul contingent al Comitetului Central.

În câteva săptămâni, au fost luate măsuri spectaculoase, care anunțau un nou climat politic. Secretariatul particular al lui Stalin a fost desființat, iar Poskrebâșev a dispărut. La 27 martie, Sovietul Suprem a decretat o amnistie pentru toți deținuții a căror pedeapsă nu depășea cinci ani, ca și pentru toate persoanele condamnate pentru abuz de putere, încălcarea obligațiilor de serviciu și abuzuri în sfera bunurilor sociale. În urma acestei amnistii, aproape 900.000 de persoane – în imensa lor majoritate deținuți de drept comun – au fost eliberați în mai puțin de trei luni. Reîntoarcerea lor în orașe a suscitât în rândurile „cetățenilor sovietici cinstiți” un val de panică. Prin amploarea ei, amnistia a luat prin surprindere sistemul judiciar și politic. Văzând în această măsură bruscă semnul unui „curs nou”, judecătorii și milițienii au slăbit șurubul. Tribunalele au condamnat mai puțin, uciderile și banditismul au crescut brutal, vara lui 1953 marcând, incontestabil, sfârșitul unei anumite „ordini staliniste”.

O altă măsură care a tulburat populația: la 4 aprilie, în „Pravda” s-a anunțat că așa-numitul „complot al medicilor”^{*} fusese inventat în întregime de poliția politică. Mai mult, comunicatul era dat de Ministerul de Interne (MVD), condus acum de Beria! Câteva zile mai târziu, la 10 aprilie, o rezoluție a Comitetului Central al Partidului condamna

* Complot înscenat de Securitatea sovietică, la care, potrivit oficialităților, ar fi participat un grup de 15 „medici-asasini” (circa jumătate dintre ei evrei) din personalul medical al Kremlinului; aceștia ar fi acționat la ordinele Intelligence Service-ului și ale Jointului, urmărind asasinarea – prin tratamente inadecvate – a liderilor politici și militari sovietici. Dezvăluit în presă la 13 ianuarie 1953, „complotul” a fost declarat apoi, printr-un comunicat al Ministerului de Interne, la 4 aprilie 1953, ca o provocare, mărturiile acuzaților fiind smulse prin presiuni fizice și psihice. (N.t.)

„numeroasele violări ale legalității socialiste“ de care se făcuseră vinovate organele Securității Statului. Din acest text reieșea că, de fapt, „complotul medicilor“ nu fusese un accident izolat; că poliția politică își arogase puteri exorbitante și că, de acum înainte, Partidul era hotărât să-și restabilească asupra ei controlul.

Speranța generată de aceste texte a suscitât numeroase reacții: parchetele au fost inundate de cereri de reabilitare; au izbucnit tulburări în „lagărele speciale“, mai ales la Norilsk și Vorkuta (mai – iunie 1953), unde deținuții politici au protestat violent împotriva excluderii lor de la amnistie.

Starea de confuzie a unei populații dezorientate de moartea „Ghidului suprem“ a sporit când s-a constatat că Beria însuși părea să fie pe punctul de a prelua conducerea luptei pentru restabilirea „legalității socialiste“! Transformat în „liberal“*, lui Beria îi era ușor să arunce răspunderea „complotului medicilor“ asupra lui Ignatiev și a lui Riumin, pe care i-a și arestat. În numele „apărării naționalităților“, el a epurat Partidul Comunist din Gruzia de toți protejații lui Stalin, a promovat (mai ales în Ucraina) cadre din republicile neruse, în speranța de a câștiga o nouă clientelă. „Liberalismul“ lui – așa cum o arată unele documente recent descoperite – s-a manifestat chiar și în domeniul politicii externe. La 2 iunie 1953, Beria a determinat adoptarea de către guvernul sovietic a unui memorandum privind „situația politică din RDG“, în care preconiza, mai ales, „abandonarea construcției forțate a socialismului“ în această țară, pentru a pregăti astfel

* Conștient de gravele disfuncționalități ale sistemului sovietic, L.P. Beria a inițiat un șir de măsuri destinate să „liberalizeze“ regimul; vezi, pe larg, Boris Starkov, *Sto dnei „Lubianskogo Marșala“ (Cele o sută de zile ale „Mareșalului de la Lubianka“)*, în „Istočnik“, 1993, nr.4, p. 82-90. (N.t)

condițiile în vederea unor negocieri privind reunificarea Germaniei. Conducătorii est-germani au fost repede depășiți de manifestațiile de stradă, care, în zilele de 16 și 17 iunie, s-au transformat în Berlinul de Est într-o revoltă anti-sovietică și anticomunistă, zdrobită imediat de tancurile sovietice.

Evenimentele din Berlinul de Est și, încă mai mult, teama de a-l vedea pe Beria sporindu-și influența și clientela mult dincolo de aparatul omnipotent al poliției politice, i-au împins pe ceilalți conducători sovietici, sprijiniți de șefii militari, dornici să vadă armata recăpătându-și întâietatea față de Securitate, să se coalizeze împotriva lui Beria. El a fost arestat cu prilejul unei ședințe a Prezidiului, convocată în grabă la 26 iunie 1953. Arestarea – o operație destul de riscantă pentru promotorii ei, în frunte cu Hrușciiov, dată fiind forța aparatului polițienesc, dintre ai cărui conducători sute au fost arestați în zilele următoare – a fost aprobată de cei 216 membri ai Comitetului Central, reuniți în plenara din zilele de 2–7 iulie și informați în cursul unei sesiuni secrete despre „activitățile criminale ale lui Beria”, calificat, rând pe rând, drept „spion în serviciul Marii Britanii”, „contrarevoluționar” și „agent al dușmanului de clasă”. Numai după această procedură, presa a fost, în cele din urmă, autorizată, la 10 iulie, să anunțe arestarea fostului ministru de Interne. Potrivit anunțului oficial, Beria a fost executat la 24 decembrie 1953, în urma unui proces cu ușile închise. După alte versiuni, el ar fi fost ucis imediat după arestare.

Condițiile căderii lui Beria, disimularea execuției lui sumare în spatele unei false anchete și a unui fals proces, capetele de acuzare fanteziste, în cea mai pură tradiție stalinistă, pun în lumină complexitatea situației politice în vara lui 1953, greutățile trecerii la un sistem în care arbi-

trariul dă întâietate legalității. Atotputernica Securitate nu lăsa, în fapt, adversarilor lui Beria altă cale decât aceea a complotului și a execuției imediate a șefului poliției, cale care putea reteza rapid orice încercare a partizanilor acestuia de a organiza un contra-complot.

Eliminarea lui Beria a fost urmată de o profundă reorganizare a Ministerului de Interne (MVD), care a pierdut gestiunea lagărelor, Gulagul trecând de acum înainte în subordonarea Ministerului Justiției. „Troicile” – tribunalele speciale care judecau delikte ținând de poliția politică – au fost suprimate. În martie 1954, poliția politică a fost reorganizată într-un organism autonom, sub numele de „Comitetul Securității Statului” (KGB), pus sub conducerea generalului Serov, un apropiat al lui Hrușciiov.

În timp ce numele lui Stalin dispărea din viața politică, iar presa publica mari articole despre „restabilirea legalității socialiste”, întrebări incomode începeau să apară în eseuri precum cel publicat de criticul literar V. Pomeranțev (*Despre sinceritate în literatură*), apărut în revista „Novâi Mir” din decembrie 1953, sau în romane precum *Dezghețul* de Ilia Ehrenburg (publicat în revista „Znamia” din aprilie 1954). Ce trebuia spus despre trecut? Care era misiunea intelectualilor, rolul scriitorului sau al artistului în sistemul sovietic? De ce și cum fusese eclipsat adevărul de minciună? „Dezghețul” a rămas însă timid: în pofida a două noi decrete de amnistie (5 iulie și 13 august 1954), permițând eliberarea anumitor categorii de „deplasați speciali”, deținuții politici au rămas închiși în Gulag. În mai-iunie 1953, noi revolte, mai ales la Kenghir (Kazahstan), au pus în lumină tensiunea crescândă din lagăre, unde aproape două milioane de deținuți așteptau eliberarea.

II. Dezbaterile economice și sociale: apariția proiectului hrușciovist

După căderea lui Beria, luptele pentru succesiune i-au adus în conflict pe Malenkov și pe Hrușciov, care s-au confruntat pe două terenuri: economia și gradul de participare socială la schimbările în curs. În materie economică, Malenkov apăra (discursul din 12 august 1953 în fața Sesiunii Sovietului Suprem) o strategie de dezvoltare a industriei ușoare, permițând scăderea prețurilor la bunurile de consum. La rândul său, Hrușciov, conștient de imensele probleme pe care le cunoaște sectorul agricol, stăruia asupra necesității de a dezvolta agricultura, răspunzând astfel cererii celei mai urgente a populației, confruntată cu problema endemică a aprovizionării. Această politică trecea printr-o importantă majorare a prețurilor de achiziții plătite de stat colhozurilor, aflate în pragul falimentului, și prin extensiunea rapidă a însămânțărilor, singura modalitate de a asigura o creștere rapidă a producției agricole. Valorificarea pământurilor nedesteleneite din Kazahstan, Ural și Siberia asigurând importante comenzi de mașini agricole industriei, Hrușciov s-a prezentat cu abilitate, prin această nouă „alianță” între agricultură și industria grea, ca apărătorul intereselor majorității populației și al puternicului lobby industrial. Atacând cu hotărâre, din vara lui 1953, problema de fond a economiei sovietice, el a dobândit astfel un avantaj politic asupra principalului său rival, Malenkov.

Făcând, în fața Comitetului Central, reunit în plenară în septembrie 1953, un tablou foarte sumbru al situației agricole, Hrușciov a determinat o substanțială creștere a prețurilor plătite de stat colhozurilor (+550% la carne, +200% la lapte și la unt, +50% la cereale), măsură indis-

pensabilă pentru a evita prăbușirea completă a agriculturii, stoarsă prin prețuri care nu mai fuseseră majorate de aproape 15 ani. Aceste creșteri au fost însoțite de reducerea livrărilor obligatorii, de anularea datoriilor colhozurilor, de reducerea impozitelor pe loturile individuale și pe venitul rezultat din vânzările pe piața liberă. După decenii de scădere, venitul colhozurilor a crescut până în 1957–1958.

Câteva luni mai târziu (începutul lui martie 1954), Hrușciiov a determinat aprobarea de către Comitetul Central a unui vast proiect de valorificare a „pământurilor nedestelenite” din nordul Kazahstanului, din Siberia, din Altai și din sudul Uralului. În decurs de trei ani, 37 milioane de hectare – 30% din suprafața cultivată până atunci în URSS – au fost puse în valoare prin munca a sute de mii de tineri, mobilizați special, comsomoliști sau deținuți. Inițial, acest program apărea ca un răspuns pe termen scurt la insuficiențele producției cerealiere, o modalitate extensivă de a utiliza, pentru o anumită perioadă, pământuri potențial foarte bogate. După o recoltă proastă (1954), urmare a unei secete puternice, pariul „pământurilor destelenite” a fost, timp de câțiva ani, câștigător. În 1956, anul record pentru producția cerealiară (125 Mt), partea provenită de pe aceste „pământuri” reprezenta 50% din recolta totală. Foarte repede, însă, operațiunea s-a dovedit greu de gestionat: zonele de producție, din ce în ce mai depărtate de zonele de consum, supuse, în plus, condițiilor climaterice foarte instabile (seceta din 1963), necesitau investiții (în infrastructură și în îngrășăminte) din ce în ce mai însemnate și puneau mari probleme distribuirii produselor pe o rețea de transport saturată.

Începând din 1955, Hrușciiov a lansat o nouă campanie, cea a porumbului. În doi ani (1955–1957), au fost însămânțate 18 milioane de hectare, chiar și în regiuni

puțin propice acestei culturii, campanie considerată a putea rezolva grava problemă a furajelor. Începeau să se manifeste acele acțiuni dezordonate, acele mobilizări intempestive în jurul unui proiect-fetiș care au marcat în profunzime „perioada Hrușciiov”.

Capitalizând în beneficiul său primele rezultate, încurajatoare, ale reformelor în agricultură – producția agricolă a crescut global cu 25% între 1953 și 1956, ceea ce a contribuit la afirmarea lui Hrușciiov ca lider necontestat al Partidului în ajunul Congresului al XX-lea –, primul secretar a încercat să promoveze un nou activism social, de la care se aștepta să pună în valoare „inepuizabilele rezerve de productivitate” ale muncitorilor sovietici. Această politică populistă trecea îndeosebi prin revitalizarea sindicatelor (primul congres al sindicatelor, după război, s-a reunit în iunie 1954), introducerea unor proceduri de mediere, depenalizarea relațiilor de muncă, abandonarea formelor celor mai dure de constrângere, „participarea oamenilor muncii la menținerea ordinii”. „Consfăturile de producție”, căzute în desuetudine de la sfârșitul anilor '20, au fost reluate. „Legile scelerate” din anii 1938–1940, care instituiau responsabilitatea penală pentru întârzieri, absențe și plecări nemotivate, au fost abolite, ceea ce a avut drept principală consecință o creștere considerabilă a mobilității mâinii de lucru (numai în 1956, aproape o treime din lucrători și-au schimbat locul de muncă). Crearea „drujinelor”, aceste miliții populare puse sub autoritatea unui reprezentant al Partidului, ilustra noul stil de „mobilizare a maselor” – nu revenea oare de acum înainte „statului întregului popor” rolul de a garanta securitatea cetățenilor săi, preocupați întotdeauna de ordine?

Mai multă participare, mai multă mobilitate, o ușoară relaxare a unor controale de poliție erau tot atâtea elemente

ale unui „nou curs” apreciat, mai ales, de oamenii de rând, în măsura în care era însoțit de ameliorarea situației materiale. Timp de cinci ani consecutiv (1953–1958), nivelul de viață al muncitorilor salariați de la oraș a progresat atât la nivelul salariilor (+6% pe an, în medie), cât și la cel al consumului (fructe proaspete +34%, carne +50%). Durata săptămânală a muncii a scăzut de la 48 la 42 de ore; vârsta de pensionare a fost coborâtă la 60 de ani (bărbații) și 55 de ani (femeile). În sfârșit, construcția de locuințe, total neglijată sub Stalin, cunoaște un avânt considerabil. În zece ani (1955–1964), fondul imobiliar urban a crescut cu 80%. Aceste ameliorări în viața cotidiană a zeci de milioane de sovietici au contribuit la ascensiunea politică a lui Hrușciiov, care a reușit cu abilitate să se identifice cu această nouă politică de dezvoltare a consumului, de creștere puternică și de relaxare a practicilor de constrângere care marcaseră întreaga viață socială până în 1953.

Toate aceste schimbări au fost solemn aprobate de instanțele conducătoare, cărora urmașii lui Stalin au considerat că este bine să le redea un rol politic. Începând din vara lui 1953, Comitetul Central redevine, ca în anii '30, un fel de „parlament sovietic”, în fața căruia sunt expuse diferențele dintre membrii Prezidiului. În acest context, funcțiunile lui Hrușciiov, care decide numirile în aparatul de partid, se dovedesc decisive. Între 1953 și 1956, el a schimbat 45 din cei 84 de primi-secretari de republică sau regiuni. Sprijinindu-se pe o clientelă politică formată din aparatcici regionali, Hrușciiov a căpătat, progresiv, un avantaj hotărâtor asupra lui Malenkov. Plenara Comitetului Central din ianuarie 1955 l-a criticat cu severitate pe acesta pentru greșelile sale în politica agricolă de la începutul anilor '50 și pentru „tendențele sale de dreapta”. La 8 februarie 1955, Malenkov a fost constrâns să-și prezinte

demisia în fața Sovietului Suprem și să cedeze conducerea guvernului lui Bulganin. În luna următoare, un alt stalinist invederat, Kaganovici, a fost îndepărtat de la conducerea planificării industriale. În ceea ce-l privește pe inamovibilul ministru de Externe al lui Stalin, Viaceslav Molotov*, el a fost constrâns să recunoască public „poziția sa greșită” în domeniul relațiilor internaționale (ostilitatea față de reconcilierea sovieto-iugoslavă), la plenara Comitetului Central din iulie 1955, și să-și facă autocritica (octombrie 1955), în revista „Kommunist”, pentru a fi declarat că URSS nu făcuse altceva decât „să pună bazele” societății socialiste. Pentru Hrușciiov, dimpotrivă, țara era pe punctul de a realiza trecerea de la socialism la comunism.

III. Schimbări în politica externă

Luptele pentru succesiune între „moștenitorii lui Stalin” au avut urmări asupra politicii externe sovietice, marcată de tatonări, empirism, chiar incoerența unei diplomații conștiente deopotrivă de impasurile create de Războiul rece și de necesitatea de a căuta noi mijloace de manevră pe scena internațională.

În cursul anilor 1953–1956, politica externă sovietică s-a orientat spre instaurarea progresivă de relații privilegiate cu China, reconcilierea cu Iugoslavia, căutarea empirică a unei destinderi cu Occidentul, stabilirea de contacte cu țările neutre din Lumea a treia.

La 26 martie 1953, URSS a semnat cu China un important acord de cooperare, angajându-se să-i

* V. M. Molotov a fost înlocuit de Stalin, în 1949, la conducerea Ministerului de Externe, cu A. I. Vâșinski. Scurt timp după moartea dictatorului, Molotov a redevenit ministru de Externe. (N.t.)

furnizeze un ajutor substanțial pentru crearea a 150 de complexe industriale. În octombrie 1954, Hrușciov, Bulganin și Mikoian s-au dus la Beijing pentru a completa această înțelegere prin acordarea de noi credite. Ei s-au angajat să evacueze Port-Arthur și Dairen și să cedeze toate interesele lor economice în Manciuria. PCC a obținut de la PCUS recunoașterea unui fel de „condominium” asupra mișcării comuniste internaționale: acord prealabil asupra problemelor de interes comun și „diviziunea muncii” în politica externă, China considerându-se mai bine plasată pentru a susține mișcările de eliberare națională din Lumea a treia.

Chinezii și sovieticii au cooperat strâns și pe picior de egalitate la soluționarea a două grave crize internaționale: războiul din Coreea și războiul din Indochina. La Conferința de la Geneva, chinezii și sovieticii, preocupați să se ajungă la un acord, au exercitat o influență moderatoare asupra delegației vietnameze. Noul fel de a trata China ca pe un aliat privilegiat a contribuit, incontestabil, la strângerea relațiilor chino-sovietice, care, privite retrospectiv, nu au fost niciodată atât de bune ca în această perioadă (1954–1956).

Față de Iugoslavia, ruptura cu moștenirea stalinistă a fost brutală. În decembrie 1953, printre acuzațiile formulate oficial împotriva lui Beria mai figura și „încercarea de a stabili contacte cu clica titostă”. Din vara lui 1954, însă, Hrușciov a început – cu toată opoziția lui Molotov – să pregătească apropierea de Tito. Aceasta s-a concretizat prin venirea la Belgrad, între 26 mai și 3 iunie 1955, a lui Hrușciov, Bulganin și Mikoian. La capătul unei săptămâni de negocieri strânse, Tito a obținut satisfacție deplină. Declarația comună, publicată la 2 iunie 1955, proclamă că „problemele interne de organizare, sistemele sociale și diferitele forme de dezvoltare socialistă privesc exclusiv

popoarele diverselor țări". Reconcilierea sovieto-iugoslavă a introdus un pluralism de fapt în blocul estic. Pentru statele din Europa de Est, cărora li se impusese modelul sovietic drept singura cale socialistă posibilă, recunoașterea, chiar și circumspectă, a legitimității căii iugoslave de către URSS deschidea calea unor profunde reevaluări.

În domeniul relațiilor Est-Vest, noii conducători sovietici au schițat – în grade diferite, Molotov arătându-se mult mai reticent decât Hrușciov – o destindere. Ea s-a manifestat prin graba lor de a pune capăt războiului din Coreea, ca și prin voința de a ajunge la un acord în negocierile de la Geneva. Problema principală însă în relațiile Est-Vest rămânea aceea a reînarmării Germaniei. URSS se temea, mai ales, de proiectele occidentale privind crearea unei Comunități Europene de Apărare, care ar fi integrat armatele vest-europene, inclusiv pe cea a Germaniei occidentale. Dacă, în cele din urmă, proiectul Comunității Europene de Apărare a eșuat, spre marea ușurare a Moscovei, ca urmare a opoziției Franței, acordurile de la Paris, din octombrie 1954, au pecetluit includerea Germaniei occidentale în structurile militare ale Alianței atlantice. Ca răspuns la această inițiativă occidentală, URSS a convocat, la Varșovia, o conferință a țărilor din Europa de Est pentru a proceda la crearea Pactului de la Varșovia. Acest pact instituționaliza raporturile dintre URSS și sateliții ei, raporturi întemeiate până atunci doar pe autoritatea necontestată a lui Stalin și pe acorduri bilaterale, și legaliza, pe termen lung, prezența trupelor sovietice în Europa de Est, factor care avea să se dovedească de o importanță decisivă în momentele de criză internă pe care avea să le cunoască regiunea.

A doua zi după semnarea Pactului de la Varșovia, la 15 mai 1955, URSS, SUA, Marea Britanie și Franța au

semnat „Tratatul de stat” cu Austria. Prin acest tratat, URSS accepta să-și retragă trupele din Austria. La rândul ei, Austria se angaja să practice cea mai strictă neutralitate; apartenența ei la ONU și la Consiliul Europei era însă recunoscută. Tratatul a contribuit la atenuarea tensiunii Est-Vest, chiar dacă eșecul conferinței „la vârf” de la Geneva¹ – în iulie 1955 – a relevat că un acord global și durabil între cele două lagăre rămânea încă un obiectiv irealizabil. Două luni mai târziu, vizita la Moscova a cancelarului Adenauer, care a stabilit relații diplomatice între URSS și RFG, a dovedit totuși vigoarea „spiritului Genevei”, o stare de spirit care avea să ducă, la Congresul al XX-lea al PCUS (februarie 1956), la teoria „coexistenței pașnice”.

În structura unei lumi bipolare, împărțită în două lagăre antagoniste, noile state independente ale Lumii a treia nu vedeau atribuindu-li-se nici un loc sau rol semnificativ. Din 1954–1955, diplomația sovietică a început să recunoască totuși o anumită valoare neutralismului. Raportul de forțe dintre cele două lagăre nu permitea să se întrevadă o expansiune, pe termen scurt, a sistemului socialist mondial, astfel că liderilor sovietici li s-a părut oportun să încurajeze voința de independență a țărilor neutre, care refuzau să se integreze alianțelor militare încurajate de SUA. În acest cadru, în toamna lui 1955, Hrușciov și Bulganin s-au dus în India, Birmania și Afghanistan, acordând acestor țări importante credite, destinate dezvoltării economiilor locale. Cu toate acestea, nealiniații, reuniți la Bandung, au rămas destul de reticenți față de URSS, care nu a fost invitată la această conferință fondatoare, în ciuda pretenției sale de a

¹ Prima întâlnire de această anvergură după Conferința de la Potsdam i-a reunit pe Hrușciov, Molotov, Jukov și Bulganin din partea sovietică, Eisenhower, Eden și E. Faure din partea occidentală. (N.a.)

fi un stat „parțial asiatic”. China, în schimb, a jucat un rol tot mai activ de intermediar între URSS și anumite țări nealiniate, îndeosebi Egiptul. Accelerarea, în a doua jumătate a anilor '50, a procesului de decolonizare a deschis, în același timp, un nou câmp de acțiune pentru diplomația sovietică și a contribuit la înmulțirea subiectelor care puteau constitui motive de fricțiune între URSS și China.

IV. Congresul al XX-lea: începuturile unei destalinizări controlate

Congresul al XX-lea al PCUS, la care au participat 1436 de delegați, precum și reprezentanții unui număr de 55 de partide comuniste, s-a reunit la 14 februarie 1956, opt luni înainte de data reglementară, pentru a face bilanțul drumului parcurs de la moartea lui Stalin și pentru a aproba evoluțiile și rupturile care se produsese în cursul ultimilor trei ani.

Plasând raportul general sub semnul invocării leninismului, Hrușciiov a subliniat importanța destinderii internaționale, bazată pe o nouă „linie generală a politicii externe a URSS” – „coexistența pașnică”. Grație noului raport de forțe în lume, favorabile socialismului, cucerirea puterii în „regimurile burgheze” părea de acum înainte posibilă pe cale legală.

Hrușciiov a recunoscut – altă ruptură capitală cu teoria și practica stalinistă – pluralismul căilor spre socialism, potrivit condițiilor specifice fiecărui popor.

Pe plan politic și ideologic, discursul lui Hrușciiov rămâne totuși destul de prudent. El s-a mărginit la o scurtă reamintire a crimelor comise de „clica lui Beria” și la apologia conducerii colective. „Restabilirea și consolidarea

principiului leninist al conducerii colective“ – acesta a fost leitmotivul politic al majorității intervențiilor la Congres.

Ceea ce avea să facă însă din Congresul al XX-lea un eveniment major al istoriei sovietice a fost „Raportul secret“, prezentat de Hrușciiov în noaptea de 24 spre 25 februarie 1956, după încheierea oficială a Congresului, numai în fața delegaților sovietici. Acest text explica cum s-a dezvoltat și impus „cultul personalității“ și care au fost, timp de douăzeci de ani, manifestările și urmările lui. Prin „Raportul secret“, delegații au luat cunoștință de „Testamentul“ lui Lenin, document a cărui existență fusese negată mereu de Partid. Raportul analiza caracterul pervers al „centralismului democratic“ practicat de Stalin, evoca epurările și „metodele ilegale de anchetă“, care îi siliseră pe numeroși comuniști să facă mărturisiri incredibile. Raportul dezvăluia, de asemenea, incompetența lui Stalin în calitate de conducător militar, responsabil de dezastrele din 1941–1942. El evoca rolul lui Stalin în deportarea, în anii 1943–1944, a popoarelor caucaziene, pe nedrept acuzate de colaborare cu germanii, în conflictul cu Tito, în fabricarea de false comploturi în 1948 („Complotul de la Leningrad“), 1951 („Complotul din Mingrelia“), 1953 („Complotul medicilor“). Reieșea din acest text, citit timp de patru ore de Hrușciiov, o altă imagine a lui Stalin – aceea a unui tiran, pregătind zi cu zi propriul cult, a unui dictator incompetent, închis în el însuși, „rupt de popor“, responsabil de situația dezastruoasă a țării sale în 1953.

Raportul era însă incontestabil lipsit de rigoare, iar informațiile date rămâneau adesea aproximative și parțiale. Textul era foarte selectiv – și superficial – în condamnarea stalinismului. Caracterul său selectiv apărea, de asemenea, în cronologia „devierii“ staliniste (datată 1934,

ea excludea, mai ales, capitolul greșelilor și crimelor deschiaburirii și cel al marii foamete din 1932–1933), ca și în alegerea victimelor menționate (conducători comuniști, în general de strictă obediență stalinistă, și nu opozanți sau simpli cetățeni). Limitând sfera represiunii, raportul eluda problema crucială: cea a responsabilității partidului, în ansamblul său, față de societate. Elaborat în grabă, luând ca bază un document de lucru remis de o comisie condusă de Pospelov, redactorul principal al faimosului *Curs scurt al istoriei PC(b)* din 1938 și director al Institutului Marx-Engels-Lenin-Stalin, Raportul marca limpede limitele până unde putea merge critica în 1956. A trebuit ca Hrușciiov să-și asume singur – față de opoziția lui Molotov, Voroșilov și Kaganovici, care considerau periculoasă divulgarea, fie și limitată, a faptelor relatate în raport – inițiativa citirii acestui text și a confruntării cu reacțiile – imprevizibile – ale congresiștilor.

De la sfârșitul Congresului, textul – potrivit instrucțiunilor lui Hrușciiov, dornic să-și sporească avantajul – a fost tipărit și larg difuzat. Inițial s-a stabilit ca el să fie cunoscut numai de membrii de partid. În curând, însă, cercul auditorilor s-a lărgit la toți cetățenii. Ședințe s-au ținut peste tot, inclusiv în școli, astfel că, în câteva săptămâni, zeci de milioane de sovietici au auzit ceea ce, la 24 februarie 1956, trebuiau să știe numai comuniștii cei mai buni și cei mai pregătiți. Reacțiile, așa cum reiese din documentele de arhivă disponibile astăzi, au fost diverse: dezorientare în cazul unui mare număr dintre cei care au participat la ședințe, disciplină conformistă la cei mai mulți dintre comuniști, care au susținut „cursul nou” cu speranța că nu vor fi făcuți responsabili pentru activismul lor din trecut, voința unei mici minorități, repede condamnată, de a se merge mai departe în denunțarea stalinismului.

V. De la Congresul al XX-lea la eliminarea grupului „antipartinic” (februarie 1956 – iunie 1957)

La Congresul al XX-lea, Hrușcirov a dobândit un succes parțial, dar nesigur. Dacă nu a izbutit să modifice compoziția Biroului Politic la nivelul titularilor, el a introdus ca membri supleanți mai mulți dintre partizanii săi (Jukov, Brejnev, Șepilov, Furțeva), unii dintre aceștia fiind promovați, de asemeni, în secretariatul Comitetului Central. Cu toate acestea, o dată trecut șocul provocat de Congresul al XX-lea și în timp ce se ridica, dinspre societate, cu o forță crescândă, valul întrebărilor, rezistența față de destalinizare a început să se organizeze, majoritatea cadrelor Partidului temându-se ca într-o zi să nu fie somate să dea seama pentru trecutul lor, dacă destalinizarea avea să se amplifice.

Reunit în ședință plenară, Comitetul Central a adoptat, la 30 iunie 1956, o rezoluție care marca un mare pas înapoi față de „raportul secret”, intitulată „Despre depășirea cultului personalității și a urmărilor sale”; acest text avea să rămână, până la Congresul al XXII-lea, baza ideologică a conservatorismului poststalinist. În ciuda „defectelor personale” și a „abuzurilor de putere”, Stalin era calificat drept „mare teoretician și organizator”, care știuse să „construiască socialismul”.

În cursul verii lui 1956, această poziție conservatoare a fost reafirmată și teoretizată în mai multe articole în revista Comitetului Central, „Kommunist”. Revista „Voprosî Istorii”, care, de la Congresul al XX-lea, era centrul unei importante reflecții asupra originilor cultului personalității și a falsificării istoriei sovietice, a fost sever cri-

ticată. La sfârșitul lunii august 1956, în timp ce intelighenția* își trecea din mână în mână ultimul număr din „Novâi Mir“, în care tocmai se publicase romanul lui Dudințev *Nu numai cu pâine va trăi omul*, D. Polikarpov, șeful Departamentului de Cultură al Comitetului Central, a trimis conducerii Partidului o lungă critică a lui *Doctor Jivago*, romanul propus, câteva luni mai înainte, de B. Pasternak redacțiilor de la trei mari reviste literare sovietice. Pentru Polikarpov, această carte nu era decât „o calomnie plină de ură împotriva întregii noastre vieți. Nu este numai o lucrare profund greșită ideologic, conchidea Polikarpov, este o carte antisovietică.“ „Afacerea Pasternak“, care avea să izbucnească în 1958, era în gestație, iar „dezghețul“ din primăvara lui 1956 părea acum foarte îndepărtat. În decembrie 1956, centenarul lui Plehanov, amplu comemorat, a oferit prilejul nostalgicilor stalinismului de a denunța, într-o circulară a Comitetului Central către toate organizațiile de partid, „grupările sociale ostile socialismului, care vor să repună în discuție, sub pretextul destalinizării, cuceririle Revoluției“.

Această ofensivă a conservatorilor a survenit după gravele evenimente care au zguduit, în octombrie-noiembrie 1956, Polonia și Ungaria. În Polonia, dezvăluirile Congresului al XX-lea, recunoașterea de către conducerea PCUS a pluralității căilor de trecere la socialism au provocat o criză de conștiință atât în interiorul Partidului, cât și în societate. O revoltă antistalinistă și antisovietică a

* În limba rusă, termenul *intelligenția* desemnează intelectualitatea în ansamblul ei; în literatura occidentală, termenul este folosit pentru intelectualitatea angajată în lupta social-politică. În funcție de context, autorul folosește termenul cu ambele înțelesuri. (N.t.)

izbucnit la Poznan, în iunie 1956. La mijlocul lui octombrie, E. Ochab, care succedase lui Bierut în fruntea Partidului, a fost constrâns, sub presiunea opiniei publice, să cedeze postul lui Gomulka, lider arestat în timpul lui Stalin și devenit exponentul unei „căi poloneze spre socialism”. La 19 octombrie, Hrușciiov, însoțit de Molotov, Mikoian și Bulganin, s-a dus la Varșovia pentru a încerca răsturnarea situației, chiar în ziua în care Comitetul Central al Partidului Comunist Polonez se pregătea să aprobe numirea echipei Gomulka. După ce ordonase înaintarea tancurilor sovietice spre Varșovia, Hrușciiov a hotărât *in extremis* să ajungă la o înțelegere cu noua echipă poloneză. Conducătorii sovietici au acceptat revendicările polonezilor în privința exercitării suveranității lor naționale, plecarea mareșalului-ministru al Apărării Rokossovski*, ca și a consilierilor sovietici, în schimbul menținerii Poloniei în cadrul sistemului democrațiilor populare (partid unic și apartenența la blocul strategic sovietic). Cedarea sovietică a atins serios prestigiul lui Hrușciiov printre cadrele PCUS.

Criza a fost însă cu mult mai gravă în Ungaria, unde nu s-a putut găsi nici o formulă de compromis.

Încurajați de exemplul polonez, ungurii s-au răsculat la 23–24 octombrie 1956, cerând instaurarea democrației și retragerea sovieticilor. După o primă intervenție, limitată, a trupelor sovietice, Mikoian și Andropov (ambasadorul URSS la Budapesta) au negociat un acord în virtutea căruia Imre Nagy lua conducerea guvernului și János Kádár pe cea a partidului. Mișcarea populară,

* Mareșalul sovietic Konstantin K. Rokossovski (1896—1968) fusese numit în 1949 — invocându-se originea sa poloneză — ministrul Apărării și vicepreședinte al Consiliului de Miniștri al R.P. Polone. (N.t.)

anticomunistă și antisovietică, a depășit rapid guvernul Nagy, care nu a avut altă soluție decât să preia conducerea acestei revoluții. La 1 noiembrie, guvernul a anunțat restabilirea pluralismului politic, retragerea Ungariei din pactul de la Varșovia și proclamarea neutralității țării. Susținuți de toate țările din „lagărul socialist” (inclusiv Iugoslavia și China), sovieticii au reocupat Budapesta, începând de la 4 noiembrie, cu prețul unor lupte înverșunate (20.000 de morți din partea răsculaților). Nagy, mai întâi refugiat la ambasada iugoslavă, a fost răpit la 21 noiembrie și transferat în România; ulterior, un tribunal militar l-a condamnat la moarte*. Absorbite de criza Suezului**, puterile occidentale au rămas pasive, arătând astfel că ele acceptau tacit împărțirea Europei și că nu erau interesate să se amestece în treburile „lagărului socialist”.

„Sindromul ungar” a avut profunde repercusiuni asupra intelighenției ruse, care își pusese mari speranțe în destalinizarea anunțată la începutul lui 1956, și a furnizat argumente adversarilor destalinizării. După criza ungară, poziția lui Hrușciov a slăbit. Revenirea lui Molotov în guvern (îndepărtat în iunie 1956 din postul de ministru al Afacerilor Externe, el a reintrat, în noiembrie, ca ministru

* Șederea în România a lui Imre Nagy și a persoanelor refugiate cu el la ambasada iugoslavă din Budapesta a constituit obiectul unui studiu al istoricului rus A. S. Stâkalin („Revista istorică”, 1999, nr. 3-4). Readus în Ungaria, Imre Nagy a fost judecat, condamnat la moarte și executat la 16 iunie 1958. (N.t.)

** Criza Suezului – criza provocată de naționalizarea „Companiei internaționale a Canalului de Suez” de către președintele Egiptului, Gamal A. Nasser (26 iulie 1956), urmată de conflictul militar israeliano-egiptean și de intervenția Franței și Marii Britanii în Egipt (29 octombrie–6 noiembrie 1956). (N.t.)

al Controlului de Stat*) arată că în conducerea Partidului se manifestau ezitări asupra orientării de dat cursului politic. În decembrie 1956, plenara Comitetului Central, informată despre dificultățile întâmpinate în îndeplinirea celui de al VI-lea Plan, a coborât indicii de creștere și a aprobat crearea unui nou organism de planificare: Comisia Economică de Stat, având misiunea de a prezenta, sub conducerea lui Pervuhin, un raport asupra „perfecționării organizării industriei”. Instrument de centralizare, această comisie era în contradicție cu planurile de descentralizare susținute de Hrușciov, dezvăluind o dată mai mult tatonările și incertitudinile grupului conducător în privința continuării reformelor. La plenara Comitetului Central din 13–14 februarie 1957, Hrușciov a prezentat un proiect de descentralizare economică în totală contradicție cu cel pregătit de Comisia Pervuhin: suprimarea ministerelor industriale, reducerea masivă a administrațiilor centrale în beneficiul noilor centre de decizie regionale, sovnașozurile. Evitând să decidă între centralizatori și descentralizatori, instanțele de conducere au lăsat, timp de câteva luni, ca dezbaterile să se desfășoare în presă, în timp ce primul secretar a rostit mai multe cuvântări în țară, fără a ascunde neînțelegerile de la vârful Partidului.

La 10 mai 1957, Hrușciov a înregistrat un succes important: ca urmare a propunerii sale, Sovietul Suprem a votat crearea sovnașozurilor și desființarea a zece ministere industriale. La 22 mai, Hrușciov a rostit, la Leningrad, un important discurs, care anunța deopotrivă politica voluntaristă a „saltului înainte” („Să ajungem din urmă și să depășim Statele Unite!”) și continuarea descentralizării.

* V. M. Molotov a fost prim-vicepreședinte al Consiliului de Miniștri în perioada 1953–1957 și ministru de Externe în anii 1953–1956; eliberat din această ultimă funcție, a fost scurt timp după aceea ministru al Controlului de Stat (1956–1957). (N.t.)

Împotriva unei politici economice percepută ca o succesiune dezordonată de inițiative contradictorii, al căror singur element comun era de a lovi fățiș birocrăția, s-a constituit un front al opozanților. În cursul ședinței din 18 iunie 1957, șapte din cei unsprezece membri titulari ai Prezidiului CC (între care Malenkov, Molotov, Kaganovici, Vorosilov și Bulganin) au cerut demisia lui Hrușciiov. Acesta, aflat în minoritate, a cerut, așa cum îl autoriza regulamentul intern, în numele principiilor leniniste ale centralismului democratic, ca disputa din cadrul Prezidiului să fie supusă Comitetului Central, instanța supremă a Partidului, a cărei emanație era Prezidiul. Grație sprijinului – decisiv – al mareșalului Jukov, care a organizat transportul membrilor CC, risipiți în întreaga țară, cu avioane militare, Comitetul Central s-a putut reuni la 22 iunie. Promovat în rolul de arbitru, conștient de importanța pe care inițiativa lui Hrușciiov i-o conferea, Comitetul Central s-a arătat favorabil primului secretar. După două zile de dezbateri, CC a răsturnat votul din Prezidiu și a condamnat „activitățile fracționiste ale grupului antipartinic”. Molotov, Malenkov, Kaganovici și Sabukov au fost excluși din Prezidiul CC. Noul Prezidiu a fost lărgit la cinci-sprezece membri, prin trecerea în rândul titularilor a membrilor supleanți (Jukov, Brejnev, Șvernîk, Furțeva) care îl sprijiniseră pe Hrușciiov.

Manifestare puternică a destalinizării, criza din iunie 1957 a consacrat practici politice noi. Învinșii nu și-au pierdut nici viața, nici libertatea (Malenkov a fost trimis să conducă o centrală electrică în Siberia, Molotov a fost numit ambasador în Mongolia), în timp ce Comitetul Central și-a regăsit plenitudinea puterilor sale.

Rolul decisiv jucat de mareșalul Jukov în rezolvarea crizei l-a făcut însă repede suspect în ochii lui Hrușciiov și

ai puterii civile. Hrușciov s-a folosit de o vizită a mareșalului în străinătate pentru a pune în fața Prezidiului problema „cultului personalității” lui Jukov și tendința sa spre aventurism, deschizând astfel calea spre bonapartism. Reunită, la sfârșitul lui octombrie 1957, plenara CC a decis să retragă mareșalului Jukov toate funcțiile politice. Învingătorul de la Berlin a mai fost constrâns să-și facă și autocritica (publicată în „Pravda” din 3 noiembrie 1957), acuzându-se de a fi vrut „să sustragă armata controlului Partidului”. Ministru al Apărării a devenit mareșalul Malinovski, înrudit cu Hrușciov. În martie 1958, Hrușciov s-a folosit de alegerile pentru Sovietul Suprem și l-a îndepărtat pe Bulganin, luându-i locul în fruntea guvernului.

Cumulul conducerii Partidului și a statului (pe care Stalin îl realizase între 1941 și 1953), în profitul lui Hrușciov, marchează sfârșitul conducerii colective, ale cărei virtuți politice fuseseră, totuși, solemn afirmate, în numele dogmei leniniste, la Congresul al XX-lea. Cu toate acestea, preeminența lui Hrușciov, afirmată după cinci ani de lupte pentru succesiune, apărea însă ușor atenuată de rolul, în creștere, al Comitetului Central și al unei nomenclaturi aflate, în sfârșit, la adăpost de epurările care amenințau până atunci pe fiecare chiar în ceea ce privește propria sa viață. În acest punct capital, ruptura cu stalinismul apărea pe deplin realizată.

LIMITELE ȘI DERAPAJELE PROIECTULUI HRUȘCIOVIST (1958–1964)

Anii 1958–1964 apar, după cinci ani de creștere puternică, drept cei ai dificultăților economice și, apoi, ai crizei. Puterea politică a încercat să îndrepte situația prin mobilizări din ce în ce mai dezordonate, printr-o politică externă voluntaristă, alternând fanfaronadele cu retragerile și prin reactivarea marelui mit – construirea comunismului ateu. În fața acestor solicitări, societatea a răspuns cu apatie și scepticism. Cât privește birocrăția, hărțuită de reformele intempestive, ea a sfârșit prin a se uni într-un front conservator care, în octombrie 1964, avea să răstoarne, printr-o „revoluție de palat“, un prim-secretar din ce în ce mai discreditat.

I. Campanii, mobilizări, reforme și liberalizări

La 22 mai 1957, adresându-se unei adunări de conducători colhoznic, Hrușciiov a lansat o lozincă destinată a deveni celebră: „Să ajungem din urmă și să depășim Statele Unite!“ De fapt, nu era vorba decât de a concura această țară în două domenii particulare – producția de carne și cea de lapte. Acest discurs anunța politica voluntaristă a „saltului înainte“, ale cărei pericole și excese fuseseră demonstrate de istoria sovietică. Fixarea de obiective irealizabile, considerate a duce la o societate a abundenței, societatea comunistă, mitul central de la sfârșitul anilor '50 și începutul anilor '60, relevă permanența metodelor

voluntariste de mobilizare, generatoare de constrângeri, moștenite din ani '30. Voința de a obține, cu cel mai redus cost și cât mai repede posibil, rezultate spectaculoase prin metode aflate în continuarea practicilor staliniste, a adus cu sine inițiative din ce în ce mai aventuroase, reforme administrative pripite, derapaje economice și sociale, care au pus rapid în lumină limitele proiectului hrușciovist.

Sfârșitul anilor '50 a fost marcat, mai ales în sectorul cheie al agriculturii, de o serie de reforme administrative și de „campanii” („febra porumbului”, „campania cărnii de la Riazan”, „recordurile la lapte”). În absența unei politici reale de investiții în sectorul agricol (din cauza unor probleme de finanțare, statul a ezitat să repercuteze asupra prețurilor cu amănuntul sporurile acordate producției începând din 1953–1954), au fost lansate două reforme administrative. Prima era lichidarea SMT-urilor. Impunând însă colhozurilor cumpărarea – imediată – a parcului de mașini și tractoare, statul epuiza resursele financiare pe care colhozurile reușiseră să le reconstituie după 1954, grație creșterii prețurilor la produse. Desființarea SMT-urilor a însemnat și plecarea la oraș a majorității tehnicienilor care se temeau că vor fi asimilați cu colhoznicii, precum și degradarea rapidă a materialului, care nu mai era întreținut. Pentru prima dată de la sfârșitul anilor '20, parcul de mașini agricole a scăzut în anii 1958–1961. A doua reformă privea regrouparea – în continuare – a colhozurilor (83.000 în 1955, 68.000 în 1957, 45.000 în 1960). În spiritul utopiei „agroorașelor”, de la începutul anilor '50, această regroupare se integra proiectului de constituire a unor largi „federații colhoznice”, capabile să impulsioneze o adevărată integrare industrială și să asigure „colhoznicilor-muncitori” un „nou mod de viață”, în cadrul căruia deosebirea dintre oraș și sat aveau

să fie abolite. În regiunile rurale, lovite de vagabondaj și profund marcate – de trei decenii – de politica necruțătoare a preluării autoritare a celei mai mari părți a producției agricole, începuturile de reformă s-au lovit de scepticismul general și de „stilul de comandă”, care nu se mai schimbase din anii stalinismului.

Un episod revelator – „Campania cărnii de la Riazan” – a pus în lumină, în anii 1959–1960, consecințele dezastuoase la care ducea persistența metodelor voluntariste de constrângere, legate de „întrecerea în recorduri”. În discursul său de la Leningrad, din 22 mai 1957, Hrușciov propusese triplarea, în decurs de trei ani, a producției de carne a țării. Față de slabele rezultate înregistrate în 1958 (o creștere de abia 8%), au fost trimise instrucțiuni comitetelor regionale de partid, cerându-li-se să ia „măsuri hotărâte” pentru a spori simțitor producția de carne în 1959. Primul secretar al regiunii Riazan, A.N. Larionov, și-a luat atunci angajamentul de „a tripla” într-un an livrările de carne către stat, din regiunea sa. Pentru a câștiga acest pariu nerealist – care făcuse îndată obiectul unei vaste campanii de presă – autoritățile locale au ordonat sacrificarea majorității vacilor de lapte și a șeptelului de reproducere și au „răscumpărat”, pe baza unor chitanțe, toate vitele crescute de colhoznici pe loturile lor individuale. Aceste măsuri fiind insuficiente, autoritățile locale au cumpărat vite din regiunile învecinate, cu fondurile publice destinate achiziționării de mașini, construcției de școli etc. Cu acest preț, angajamentul absurd a fost ținut pentru anul 1959. În anul următor, însă, șeptelul, decimat în 1959, a înregistrat o scădere de 60% în raport cu nivelul din 1958, iar producția de carne a scăzut cu 80%. A.N. Larionov s-a sinucis. Aplicarea „metodelor de la Riazan”, extinsă, mai mult sau mai puțin caricatural, la numeroase

regiuni, a avut rezultate catastrofale: în 1964, producția de carne era inferioară celei din 1958. Prestigiul lui Hrușciov a primit o grea lovitură în urma acestei campanii, iar lozinca „Să ajungem din urmă și să depășim Statele Unite!” nu a mai fost, în curând, decât un subiect de glume. La fel ca și „febra porumbului” declanșată de „Kukuruznik” (Domnul Porumb!). Extinsă la regiuni unde era evident că, de fapt, condițiile climaterice nu erau propice culturii acestei plante (Bielorusia, țările baltice), recolta de porumb a fost catastrofală în cinci ani din șapte (1957, 1959, 1960, 1962, 1963).

În ciuda acestor eșecuri economice, resimțite de întreaga populație începând din anii 1958 și 1959 – moment de inversare a tendinței sau de început al unui nou ciclu economic –, a doua jumătate a anilor '50 avea să rămână în memoria colectivă ca o perioadă de relativă liberalizare pentru majoritatea cetățenilor sovietici și de dobândire a libertății, așteptată cu nerăbdare, de la moartea lui Stalin, de toți proscrișii regimului. În toamna lui 1957, un memorabil festival internațional al tineretului, organizat la Moscova, a permis, pentru prima dată în răstimp de câteva decenii, ca zeci de mii de tineri sovietici – desigur, urmăriți și supravegheați – să întâlnească zeci de mii de tineri veniți din diverse țări. După Congresul al XX-lea, comisii speciale de revizie au fost trimise în lagăre, cu misiunea de a rezolva la fața locului dosarele și de a pune în libertate imediat pe deținuții reabilitați. Peste un milion de persoane au beneficiat de aceste proceduri în cursul anului 1956, anul „reîntoarcerii”, admirabil descrisă de V. Grossman în cartea *Totul trece*. Gulagul s-a depopulat rapid: de la 2,5 milioane de deținuți în martie 1953, la mai puțin de un milion de persoane în 1957.

Imensa majoritate a celor 2,7 milioane de „deplasați speciali” – foști chiaburi, persoane aparținând numeroaselor

„popoare pedepsite“ pentru colaborare cu inamicul (germanii de pe Volga, cecenii, ingușii, caraceaevii, balcarii, tătarii din Crimeea, calmucii etc.) și „naționaliști“ (mai ales baltici și ucraineni) – au beneficiat, la rândul lor, între 1954 și 1957, de o amnistie. La 1 ianuarie 1957 nu mai rămâneau decât puțin mai mult de 200.000 de „deplasați speciali“ cu domiciliul forțat. În fapt, însă, exista adesea o mare diferență între statutul juridic și realitatea reîntoarcerii acasă. Astfel, dacă ingușii, cecenii, balcarii, caraceaevii și calmucii, reabilitați în februarie 1957, au fost autorizați să se reîntoarcă acasă, germanii de pe Volga și tătarii din Crimeea, ale căror regiuni de baștină erau acum populate de ruși și de ucraineni, au fost constrânși să rămână în locurile de exil.

Sistemul lagărelor a fost remodelat în profunzime. Lagărul stalinist era populat, mai ales, de „alții“ și situat „undeva“. Lagărul poststalinist reintegrează „normalitatea“ atât în ceea ce privește localizarea sa spațială și deținuții, cât și funcțiile sale. A dispărut, încetul cu încetul, rolul său de pionier în colonizarea și exploatarea bogățiilor naturale ale Nordului Îndepărtat și Extremului Orient. De acum înainte, majoritatea lagărelor au fost reinstalate în partea europeană a URSS, deținuții nu mai erau decât de drept comun (mai puțin de 2.000 de „contrarevoluționari“ au fost condamnați anual, dintre care trei sferturi pentru „agitație și propagandă antisovietică“, în anii 1960–1970), iar detenția și-a reluat funcția obișnuită în orice societate, păstrând însă aici specificități proprii unui sistem care nu era acela al statului de drept. Delincvenților li se alăturau cetățeni obișnuiți, în funcție de campaniile care reprimau, sporadic, unul sau altul din comportamentele considerate dintr-o dată de autorități drept deviante (alcoolism, huli-ganism, parazitism, „spirit de afaceri“). Funcțiile lagărului

s-au schimbat și ele. Marile ansambluri de producție de importanță națională, imensele complexe penitenciare staliniste s-au fragmentat și s-au integrat în economia locală. Deținuții nu mai erau instrumentele unui „mare proiect”; ei au devenit o completare ieftină a mâinii de lucru pentru întreprinderile în lipsă permanentă de brațe de muncă.

Noile „fundamente ale dreptului penal socialist” au fost definite de Sovietul Suprem în decembrie 1958. Ele au făcut să dispară abuzurile cele mai strigătoare ale legislației penale din era stalinistă. Noțiunea de „dușman al poporului” a fost abolită, vârsta responsabilității penale a fost ridicată de la 14 la 16 ani; jurisdicțiile de excepție au regăsit un caracter cu adevărat excepțional.

Toate aceste măsuri au marcat o ruptură cu practicile în vigoare din anii '30. „Dezghețul” a rămas însă, în multe domenii, foarte fragil. Politica puterii față de intelighenție ilustrează clar ambiguitățile și limitele unei liberalizări aflate sub o supraveghere riguroasă.

II. Limitele dezghețului cultural

Pe planul perspectivelor creatoare deschise intelighenției, Congresul al XX-lea, care năștea, de altfel, atâtea speranțe, a rămas destul de dezamăgitor. Denunțarea „cultului personalității” nu a pus în discuție „funcția” intelectualilor în societate. Pentru Hrușciov, „istoria, literatura și artele frumoase trebuie să reflecte rolul lui V.I. Lenin și realizările mărețe ale Partidului Comunist și ale poporului sovietic”. Direcțiile erau clare: intelighenția trebuia să se adapteze „noului curs” și să-l slujească. „Revelațiile” Congresului au adus însă revizuri devastatoare pentru cei care se compromiseseră cel mai mult în sistemul stalinist.

A. Fadeev, secretar general al Uniunii Scriitorilor, s-a sinucis două luni după Congres. Scriitorii s-au scindat în două tabere: conservatorii (conduși de Kocetov) și liberalii (printre care Tvardovski, fost director al revistei „Novâi Mir“, destituit în 1954, pentru că publicase, mai ales, eseul lui Pomeranțev, *Despre sinceritate în literatură*, a jucat un rol esențial). Între aceste două grupări, Hrușciiov a dus, un timp, o politică ambiguă de echilibru, lăsând conservatorilor controlul revistelor „Oktiabr“, „Neva“, „Literatura i Jizn“, iar liberalilor „Novâi Mir“ și „Iunost“. Față de muzică, autoritățile au afișat o anumită deschidere. Fără să renunțe la organizarea și încadrarea lumii artistice, le-a fost ușor să pună în seama lui Beria și Jdanov „greșelile trecutului“. Șostakovici, Hacıaturian și alți compozitori condamnați în 1948–1949 și-au redobândit prestigiul și situația.

„Afacerea Pasternak“ a dezvăluit, totuși, limitele destalinizării în raporturile dintre putere și intelectuali. În 1955, Boris Pasternak terminase marele său roman *Doctor Jivago*. La începutul lui 1956, în euforia Congresului al XX-lea, el a depus manuscrisul la redacțiile a trei reviste literare, care, câteva luni mai târziu, l-au considerat nepublicabil. În iunie 1956, Pasternak a cedat romanul editorului italian Feltrinelli. Apariția *Doctorului Jivago* în noiembrie 1957 și succesul său imediat au agravat tensiunea dintre autorități și scriitor. Acordarea premiului Nobel pentru literatură (23 octombrie 1958) lui Pasternak a împins criza la paroxism. Prezidiul Comitetului Central a publicat o rezoluție, declarând că „atribuirea premiului Nobel romanului lui B. Pasternak, care prezintă calomnios Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, poporul sovietic care a înfăptuit-o, precum și construcția socialismului, este un act de ostilitate și o armă folosită de reacțiunea

internațională în scopul de a întreține „Războiul rece“. Pasternak a fost silit să renunțe la premiu. Pentru a evita să fie expulzat din URSS, el a trebuit să adreseze un text, inspirat de autorități, „Pravdei“, publicat la 5 noiembrie 1958, în care afirma că refuzul venea din propria sa inițiativă și acuza Occidentul că exploatează politic opera sa. Câteva zile mai înainte, Pasternak fusese exclus din Uniunea scriitorilor, în urma unei ședințe care amintea de cele mai rele momente ale Jdanovșcinei. Înverșunarea autorităților împotriva scriitorului dezvăluia până unde problemele puse de roman și publicarea sa în străinătate erau fundamentale: ele atingeau rolul tradițional al scriitorului rus, depozitar al adevărului, critic fără îngăduință al puterii politice și al monopolului pe care ea îl înțelege să și-l rezerve asupra dreptului de comunicare cu lumea din afară.

Exemplară pentru limitele destalinizării, „Afacerea Pasternak“ a inaugurat o formă de mobilizare a puterii poststaliniste împotriva intelectualului deviator, pe teme („antisovietismul“, „disprețul pentru poporul rus“, „atracția – de disprețuit – spre Occident, pentru sordidele interese materiale“ etc.) care aveau să rămână „operaționale“ timp de un sfert de secol, deîndată ce va fi vorba să fie arătați cu degetul „dizidenții“, dar și atitudinile intelighenției în ansamblul ei.

„Afacerea Pasternak“ a precipitat o criză de conștiință a intelighenției ruse, care se arătase incapabilă să se opună deschis puterii. Criza a dezvoltat la numeroși intelectuali, care aveau să se recunoască în curând în „generația anilor '60“ (*šestdesiatniki*), un sentiment de culpabilitate, marcând pentru mulți dintre ei începutul unei „renașteri morale“. Aceasta s-a amplificat în solidarități care s-au afirmat în „cercuri neoficiale“ și în „micro-universuri“,

tot atâtea spații de autonomie, având codurile și contra-cultura lor, unde s-a plămădit o societate civilă încă infantilă.

Sfârșitul anilor '60 a înregistrat nașterea primelor samizdaturi. Aceste reviste dactilografiate s-au născut în mediul tinerilor poeți, scriitori, filosofi, istorici, participanți la adunările ținute sâmbăta în piața Maiakovski din Moscova. De la inaugurarea statuii lui Maiakovski, la 29 iulie 1958, și până la interzicerea lor, la sfârșitul lunii octombrie, aceste reuniuni au fost locul de întâlnire preferat al tinerei generații de intelectuali moscoviți. Interzicându-li-se vorbitul în public, ei s-au îndreptat spre tiparul clandestin. Un tânăr poet, A. Ghinzburg, a creat primul samizdat, „Syntaxis“, care a publicat scrierile interzise ale lui Bella Ahmadulina, V. Nekrasov, B. Okudjava, E. Ghinzburg, V. Șalamov. Când, în 1960, A. Ghinzburg a fost arestat și condamnat la doi ani de lagăr pentru a fi desfășurat o „agitație vizând slăbirea sistemului sovietic“, alți tineri intelectuali au preluat ștafeta, cu alte reviste efemere. La sfârșitul anilor '50, apărea astfel prima generație de „dizidenți“, cea a lui Galanskov, Bukovski, Backstein, Kuznețov.

În timp ce apăreau aceste mișcări marginale, reforma sistemului educativ a provocat nemulțumirea păturilor celor mai largi ale populației și, mai ales, ale intelighenției. Această reformă, inspirată de „spiritul muncitoresc“ al lui Hrușciiov, avea, teoretic, scopul de „a întări legăturile dintre școală și viață“. Practic, ea trebuia să remedieze lipsa crescândă a mâinii de lucru calificate și să lupte împotriva lipsei de interes a ansamblului societății față de profesiunile manuale și tehnice, ocolite de tinerii din toate mediile sociale. Legea din 24 decembrie 1958 a substituit vechiului sistem școlar, care comporta două cicluri – școlaritate obligatorie de șapte ani, conducând la o viață profesională,

sau școlaritate completă de zece ani –, o școlaritate unificată de opt ani, la capătul căreia elevii erau obligați să lucreze în uzine sau în agricultură timp de trei ani, continuându-și însă studiile, dacă doreau. Trecerea prin producție a devenit condiția absolută pentru intrarea în universitate, care trebuia să rezerve un număr crescând de locuri pentru „oamenii muncii” și să stabilească un sistem complex de trecere de la întreprindere în învățământ. Această reformă a fost primită cu o ostilitate generală: în păturile superioare, întrucât părinții privilegiați refuzau să-și vadă copiii plecând să lucreze în uzină, cât și în păturile defavorizate, indignate de acest „spirit muncitoresc” deplasat. Cât privește pe șefii de întreprinderi, deja stânjeniți de mobilitatea mâinii de lucru aflată într-o creștere puternică după abolirea legilor din 1938–1940, ei s-au alarmat de perspectiva unei dezorganizări crescânde a uzinelor lor, inundate de absolvenți-muncitori sau de muncitori în tranzit spre universități. Concepută pentru a apropia – vechiul vis al tuturor utopiilor – munca manuală și munca intelectuală, reforma din decembrie 1958 a dus la mobilizări caricaturale și la „campanii” absurde pentru „unirea școlii cu viața”, „știința și viața”. Sute de mii de tineri au plecat în „semi-vacanțe” în pământurile întelenite sau pe șantierele de la Bratsk, Krasnoiarsk și de pe Volga, în timp ce oamenii de știință și intelectualii au fost mobilizați pentru lucrări manuale neproductive în detrimentul activității lor profesionale.

Mai puțin extremistă – și mai puțin violentă – decât revoluția culturală chineză, „mini” revoluția culturală a lui Hrușciiov de la sfârșitul anilor '50 a pornit de la aceeași iluzie. Ea a avut drept principal rezultat anularea, mai ales în rândurile intelighenției, a unei mari părți a creditului câștigat de Hrușciiov în urma Congresului al XX-lea.

III. De la derapajele economice la mitul comunismului

Anul 1958, care a marcat sfârșitul conducerii colective, adică încheierea, în beneficiul lui Hrușciiov, a luptelor pentru succesiune, angajate cinci ani mai înainte, poate să fie considerat pe plan politic drept o cezură semnificativă. Și mai pertinentă, totuși, ne apare această articulație cronologică într-o perioadă deosebit de bogată în evoluții și în rupturi pe termen scurt, dacă este privită sub unghi economic. Într-adevăr, în cadrul ciclurilor economiei sovietice, puse în evidență de Jacques Sapir, pot fi distinse două faze ale hrușciovismului: cea a „reformelor care au modificat efectiv mecanismele economice și sociale” (1953–1958/1959) și cea în care „derapajele au condus la reproducerea angrenajului specific modelului voluntarist sau stalinist de reglementare” (J. Sapir). Unei perioade de creștere puternică între 1953 și 1958/1959 i-au urmat ani de greutate, apoi de criză. Ansamblul indicatorilor au revelat această răsturnare de tendință: reducerea consumului, scăderea indicelui de creștere a productivității (+9% pe an pentru agricultură în 1953–1958 și +8% pe an pentru 1959–1964), creșterea necontrolată a creditului, a masei salariale, a fluxului mâinii de lucru, agravarea lipsurilor, legată de diminuarea indicelui de creștere a industriilor bunurilor de consum. Criza a fost deosebit de gravă în agricultură: recolta din 1963 s-a dovedit catastrofală, în urma unei „campanii de lichidare a ogoarelor în pârlă”, întreprinsă în 1962. Supuse unei monoculturi cerealiere intensive, „pământurile destelenite” au suferit o formidabilă eroziune eoliană, în urma căreia randamentele au scăzut, în câțiva ani, cu 65% în raport cu primele recolte. Pentru a evita lipsurile sau chiar foametea, URSS a fost

constrânsă să cumpere, în 1963, din străinătate, peste 12 milioane tone de cereale, pentru care a plătit un miliard de dolari.

Dificultățile agricole de la începutul anilor '60 s-au repercutat direct asupra populației urbane. În septembrie 1959, în intenția de a limita „activitățile private” ale unei păături subțiri de populație semi-orășenească și semi-rurală, guvernul a decretat interzicerea creșterii private de vite de către necolhoznici. Această măsură a făcut să crească prețul la carne și la lapte pe piața liberă, iar statul a fost, în curând, obligat să majoreze prețurile la produse pentru a nu dezavantaja gospodăriile colective. De această dată, însă, el a repercutat majorarea asupra prețurilor de vânzare. La 1 iunie 1963, „Pravda” a publicat hotărârea oficială de creștere a prețurilor la carne (+30%) și la unt (+25%). Măsura a suscitat, într-un mare număr de orașe, mișcări de protest, mai ales în mediile muncitorești (mitinguri, opriri ale lucrului, greve). La Novocerkask, nemulțumirea a degenerat într-o adevărată revoltă împotriva autorităților. Au fost chemate trupe pentru a restabili ordinea în oraș și s-a tras asupra mulțimii. 23 de manifestanți au fost uciși, zeci de „instigatori” au fost arestați, apoi judecați în cursul unui mare proces politic destinat să demaște „elementele criminale și huliganice, străine clasei muncitoare”. Șapte muncitori au fost condamnați la moarte și executați la capătul unei parodii de justiție și al unei mobilizări (mitinguri, difuzarea radiofonică a procesului) de sinistră amintire.

Începutul ciclului economic descris a coincis cu desfășurarea unui Congres extraordinar (al XXI-lea) al PCUS, convocat special pentru a aproba un nou Plan, septenal, care să înlocuiască al VI-lea Plan cincinal, început în 1956 și supus, de atunci, la numeroase modificări. Planul

septenal, ambițios – se prevedea o creștere de 85% pentru industria grea, de 62% pentru industria ușoară, de 70% pentru agricultură, de 65% pentru venitul național, de 40% pentru salariile reale! – trebuia să permită URSS „să ajungă și să depășească Statele Unite” și să devină, în 1965, prima putere economică din lume, atât în ceea ce privește volumul absolut al producției, cât și producția pe locuitor! Congresul al XXI-lea al PCUS a fost marcat de apariția unui nou mit, cel al trecerii la comunism.

Declarând încheiată construcția socialismului, urma ca de acum înainte să se înceapă „edificarea internă a societății comuniste”, care „în orizontul anilor '80 va asigura abundența și fericirea fiecărui cetățean sovietic.” După un început de recunoaștere, de către Congresul al XX-lea, a existenței unui trecut dureros și a unor probleme reale, Congresul al XXI-lea părea să întoarcă, din nou, spatele realităților. Activarea mitului „construirii comunismului” se întemeia pe optimismul oficial, justificat prin câteva spectaculoase „străpungeri tehnologice” sovietice, între care figurau, în primul rând, lansarea reușită a celui dintâi sputnic – satelit artificial al Pământului – (octombrie 1957) și punerea la punct a rachetelor intercontinentale.

Mitul „construirii comunismului” a generat o serie de campanii ideologice, caracteristice sfârșitului anilor '50 și începutului anilor '60. O ultimă mare ofensivă anticlericală a fost declanșată în 1957–1958. Mai puțin violentă decât cele precedente (1918–1922, 1929–1939, 1936–1940) – timpurile se schimbaseră –, ea a asociat propaganda „științifică-ateistă”, măsuri administrative (închiderea bisericilor, creșterea impozitului pentru slujitorii cultelor) și vexarea credincioșilor („carnavale” ateiste etc.). În martie 1959, Comitetul Central a decretat o vastă mobilizare pentru „participarea oamenilor muncii la menținerea ordinii în

țară". În numele „statului întregului popor”, formulă considerată a defini de acum înainte natura unui stat corespunzând unei societăți fără clase în zorii comunismului, au fost instituite „drujine”, organizații de „voluntari”, având misiunea „să vegheze la menținerea ordinii pe un anumit teritoriu, să lupte împotriva delincvenței și a încălcărilor ordinii publice și să desfășoare o activitate educativă în sânul populației”. Satisfăcând impulsurile egalitare ale oamenilor de rând, acest nou activism social trebuia să mobilizeze spiritele la o adevărată vânătoare a comportamentelor deviate, a „paraziților”, ca și a celor bănuți de a trăi din „venituri nesalariale”. Numai în cursul anului 1961, peste 200.000 de persoane „care refuzau o muncă utilă social și aveau un mod de viață parazită și antisocial” au fost reperate și somate „să găsească imediat o activitate utilă social”. Conform decretului din 4 mai 1961, peste 16.000 de „paraziți recalcitranți” au fost expulzați din marile orașe și exilați în regiuni neospitaliere din URSS. Hrușciov a încercat, de asemeni, să pună problema corupției existente pe scară mare în interiorul organismelor de stat. În februarie 1961, „Pravda” a dezvăluit corupția triumfătoare din Azerbaidjan, unde președinții de colhoz vărsau, în fiecare an, 5000 de ruble primului secretar al comitetului raional de partid. Acesta din urmă, la rândul său, era obligat să dea 50.000 de ruble secretarului regional și diverșilor secretari ai Comitetului Central al PC din Azerbaidjan. În această republică, la fel ca și în Uzbekistan, lanțul corupției era structurat pe organizațiile de partid. În noiembrie 1962, Hrușciov a cerut Comitetului Central o acțiune mai energică pentru „a pune capăt înșelătoriei, umflării datelor, furtului banului public, delapidărilor și jefuirii bunurilor statului”. El a citat 140 de cazuri de falsificare de documente și de corupție în primul

semestru al lui 1962 doar în regiunea Kalinin și 116 cazuri similare în regiunea Zaporojie din Ucraina. În acel an, mai multe sute de autori de „crime economice” au fost condamnați la moarte și executați. Veleitățile de luptă împotriva unui rău care începea, de la sfârșitul erei staliniste, să ia proporții ce vor culmina în anii '70, nu au avut însă o continuitate, ca atâtea alte inițiative ale lui Hrușciiov. Revenirea la mit, diversele forme de mobilizare și de activism social, primite cu scepticism de o populație expusă lipsurilor cotidiene, operațiile izolate vizând epurarea câte unui sector deosebit de corupt al administrației păreau să reflecte, înainte de toate, incapacitatea puterii de a-și asuma transformările indispensabile în domeniul economic.

IV. Congresul al XXII-lea și urmările sale

Dificultățile cunoscute de o economie zdruncinată de o „reformă” de „campanie” au contribuit la mobilizarea adversarilor lui Hrușciiov, în anii care au urmat Congresului al XXI-lea. Împotriva unei descentralizări excesive, care slăbea controlul Centrului asupra agenților economici locali, responsabili de anumite „derapaje”, partizanii centralizării au înregistrat câteva succese. Cel mai notabil a fost crearea, în 1960, în fiecare din cele trei republici principale – Rusia, Ucraina, Kazahstan – a unui „sovnarhoz al Republicii” (cele trei organisme supravegheau, în total, 80% din sovnarhozurile sovietice, reducând astfel substanțial caracterul descentralizator al reformei din 1957). În partea opusă, un număr de intelectuali liberali au înmulțit sfidările prin abordarea temelor „tabu”. Primind, în ianuarie 1961, Premiul Lenin, Ilia Ehrenburg s-a folosit de omagiile aduse pentru a ridica problema antisemitismului

în URSS. Puțin timp după aceea, poetul Evtușenko a revenit asupra acestei chestiuni într-un lung poem, *Baby Yar* (publicat în „Literaturnaia Gazeta” din 19 septembrie 1961), dedicat masacrării, în apropiere de Kiev, a zeci de mii de evrei de către naziști, episod trecut sub tăcere de istoriografia oficială a Marelui Război pentru Apărarea Patriei. Acest poem a suscitat o largă dezbateră în presă, mai mult sau mai puțin controlată de autorități, asupra unor subiecte la fel de arzătoare ca și antisemitismul: naționalismul, realismul socialist, ideologia „burgheză” și influența sa asupra tineretului, rolul scriitorului în societatea sovietică.

În acest context al dificultăților economice, al frondei unor cercuri de intelectuali, al opoziției persistente față de Hrușciiov a elementelor conservatoare, în frunte cu doi secretari ai Comitetului Central, F. Kozlov și M. Suslov, s-a ținut, între 17 și 31 octombrie, Congresul al XXII-lea al PCUS. El era chemat, înainte de toate, să adopte noul program și noul statut al Partidului, texte menite să răspundă noii etape atinse de țară: trecerea de la socialism la comunism. În realitate, acest forum, la care fuseseră chemați 4.800 de delegați (de trei ori mai mulți decât la congresul precedent), a intrat în istorie drept congresul unei destalinizări cu mult mai radicale decât cea începută cu cinci ani mai înainte.

Adoptarea programului a suscitat dezbateri. Textul dezvoltă modalitățile de trecere, în decurs de douăzeci de ani, la comunism, subiect care constituia mai mult un act de credință decât o temă de discuție. Adoptarea noului statut a prilejuit o dezbateră mai animată, întrucât avea consecințe politice mult mai importante. Textul pune accent pe necesitatea reînnoirii periodice a cadrelor și instanțelor de conducere, la toate nivelurile aparatului de

partid. Se prevedea ca, la fiecare alegere, jumătate din efectivele conducerii să fie schimbate la nivelul celulelor de bază și al raionului; această proporție scădea la o treime pentru instanțele regionale și republicane și la un sfert pentru CC și pentru Prezidiu. La vârful sistemului, conducătorii „a căror autoritate era unanim recunoscută” puteau, totuși, cu trei sferturi de voturi, să rămână în funcțiile lor pentru perioade mai lungi. Elaborat în intenția de a reînnoi și întineri cadrele Partidului, noul statut nu și-a atins scopul. În realitate, rotarea rapidă a cadrelor la nivel inferior le-a slăbit și le-a subordonat și mai puternic cadrelor de la nivelurile superioare, deținătoare a unor funcții mai stabile. Reforma a consolidat clientelismul și scleroza la vârf și, în același timp, a introdus un element de instabilitate în desfășurarea carierelor cadrelor începătoare sau medii. O dată cu ea, Hrușciov, principalul ei organizator, a pierdut simpatiile, câștigate cu atâta răbdare, ale grosului batalioanelor de aparatcici locali.

Dincolo de discuțiile privind noul statut și implicațiile sale, ultimele zile ale Congresului au fost marcate de o nouă ofensivă, neașteptată în această etapă, împotriva stalinismului și a câtorva staliniști înveterați – mai ales Vorosilov (obligat să-și facă public autocritica), Kaganovici, Molotov și Malenkov. La 27 octombrie, Hrușciov a rostit un lung discurs, denunțând crimele lui Stalin și subliniind că, departe de a se limita doar la comuniști, represiunea în masă a lovit un mare număr de cetățeni sovietici. Totuși, ca și în februarie 1956, Hrușciov nu a pus în discuție orientările de bază ale Partidului, mai ales cele din 1929-1930, și a eludat problema responsabilității globale a Partidului, limitând „crimele” la un cerc restrâns de „staliniști”, identificați, în principal, cu grupul „antipartinic” care fusese demascată (Molotov, Malenkov,

Kaganovici). Ca semn de căință, Hrușciov a propus ridicarea unui monument pentru comuniștii victime ale lui Stalin. În zilele care au urmat (28–30 octombrie), procesul de destalinizare s-a amplificat, o dată cu luările de cuvânt ale unor numeroși delegați care au condamnat crimele lui Stalin. El a culminat la 30 octombrie, când bătrâna militantă bolșevică Lazurkina a explicat congresiștilor încremeniți că Lenin îi apăruse în vis și îi spusese: „Mi-e greu să mă odihnesc alături de Stalin, care a făcut atât rău Partidului.” După această lovitură de teatru, Congresul a votat pe loc, prin ridicare de mâini, scoaterea imediată a corpului lui Stalin din Mausoleu.

Rezistențele față de destalinizare au rămas însă puternice. După escaladarea dramatică a procesului de destalinizare în zilele de 27-30 octombrie, rezoluțiile elaborate în comisii și prezentate Congresului, la 31 octombrie, păreau un mare pas înapoi. Rezoluția despre destalinizare a fost atenuată; ea nu mai amintea de propunerea ridicării unui monument victimelor epurărilor, nu mai vorbea de „crime”, ci de „greșeli” și de „devieri” și afirma că „Partidul a spus poporului întregul adevăr despre abuzurile de putere în perioada cultului personalității”. Prin această formulă, rezoluția indica limpede că dezbaterile nu va trece de noi limite.

Frânat în noua sa ofensivă de destalinizare, Hrușciov nu a reușit să modifice în favoarea sa echilibrul de forțe din Prezidiu. Este adevărat, Comitetul Central a fost în mare parte reînnoit (60% din cei 330 de membri erau noi), dar Prezidiul nu a cunoscut nici o schimbare, în afară de excluderea lui Voroșilov. Congresul al XXII-lea s-a încheiat, așadar, printr-un eșec al primului secretar.

După Congresul al XXII-lea, Hrușciov a urmat o linie politică destul de incoerentă, marcată printr-o succesiune

de aparente „dezghețuri” și de revirimente conservatoare. În toamna lui 1962, el a susținut, de exemplu, publicarea a două scrieri devastatoare pentru tabăra conservatoare: un poem de Evtușenko, cu un titlu provocator, *Moștenitorii lui Stalin* (apărut în „Pravda” din 20 octombrie), și o lungă nuvelă, *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, a unui autor necunoscut, pe deasupra și fost deținut, Aleksandr Soljenițân (în „Novâi Mir”, noiembrie 1962). Aceste publicații aveau să rămână însă acte izolate. Constrâns la defensivă, în urma plenarei Comitetului Central din noiembrie 1962, ținută imediat după criza cubaneză, Hrușciiov a dat înapoi pe frontul cultural. Schimbarea sa de atitudine a avut drept pretext indignarea provocată de vizita la o expoziție de artă abstractă (20 decembrie 1962). El l-a însărcinat atunci pe șeful secției ideologice a Comitetului Central, Ilicev, să recheme la ordine intelighenția, înainte de a interveni în persoană, câteva luni mai târziu (18 martie 1963), într-o cuvântare în cursul căreia i-a invitat pe intelectuali să se lase conduși, în creația lor, de „spiritul partinic”. Acest apel a încheiat scurta perioadă a ultimului „dezgheț” hrușciivist din toamna lui 1962.

La plenara Comitetului Central din noiembrie 1962 a fost discutată și adoptată o importantă reformă de partid, devenită rapid foarte controversată în rândul cadrelor, dezorientate de inițiativele și improvizațiile primului secretar. Reforma zguduia, în fapt, ansamblul structurilor de partid, divizat de acum înainte în două ramuri, una consacrată industriei, cealaltă agriculturii. De la regiune la centru, toate organizațiile de partid s-au dedublat, fiind organizate în unități noi, specializate în una sau alta din cele două ramuri ale economiei, și plasate sub autoritatea unui responsabil care urma să se consacre gestiunii sectorului economic ce-i fusese atribuit. La bază, reforma a suprimat

organizațiile de partid raionale. Prezentată ca o simplă reformă tehnică, această reorganizare a structurilor de partid, nouă și iluzorie încercare de a conduce mai eficace economia, a marcat o incontestabilă ruptură cu un număr de idei leniniste, reafirmate cu forță în Programul partidului adoptat la Congresului al XX-lea, cum sunt dispariția deosebirilor dintre oraș și sat, unitatea organică a societății comuniste etc. Doctrinarii nu au întârziat să denunțe violarea „alianței dintre muncitorime și țărănime”, banalizarea Partidului, redus la sarcini de supraveghere economică. Pragmaticii au relevat numeroasele inconveniente ale acestor schimbări bruște: hipertrofia birocratică, marasmul „sectoarelor uitate” (comerț, sănătate, transport, învățământ, educație), dezordinea generală. Nemulțumirile au sporit în cadrul aparatului de partid, la toate nivelurile. Cadrele regionale refuzau să vadă funcția lor tăiată în două și influența lor redusă la controlul unei ramuri a activității economice; cât privește foarte numeroasele cadre din structurile raionale, ele se temeau, pur și simplu, că-și vor pierde locurile de muncă. Pe scurt, această reformă de partid, impulsionată de Hrușciiov, a avut ca principal efect să înstrăineze primul secretar o mare parte a cadrelor de partid, deja iritate de cele două încercări intempestive de destalinizare.

V. O politică externă voluntaristă

Din 1953-1954, politica externă jucase un rol determinant în constituirea legitimității lui Hrușciiov, în calitate de conducător de prim plan. Pentru primul secretar, călătoriile în străinătate – care rupeau cu obiceiul lui Stalin de a nu se deplasa aproape niciodată în afara URSS – au avut

un rol însemnat în consolidarea poziției sale în luptele interne care au precedat Congresul al XX-lea. În cursul „perioadei hrușcioviste”, politica externă a continuat să joace un rol important în întărirea – sau slăbirea – poziției și strălucirii primului secretar.

În anii 1956–1964, Hrușciov a impulsionat o politică externă foarte activă, calificată de Jacques Levesque drept „voluntaristă”. Trei probleme majore au monopolizat efortul diplomatic sovietic în cursul acestei perioade: relațiile cu Occidentul, schisma din interiorul „lagărului socialist” și apariția „statelor de democrație națională” ale Lumii a treia, a căror dezvoltare URSS a încercat să o influențeze.

Raporturile cu Occidentul au fost plasate sub dublul semn al coexistenței pașnice, definită ca „linia generală a politicii externe a URSS”, și al conștientizării de către URSS a puterii sale. Punerea la punct, începând din 1957, a rachetelor intercontinentale, lansarea primilor sateliți, care au asigurat un avans (momentan și limitat la domeniul balistic) față de Statele Unite, au întărit optimismul și dinamismul URSS pe scena internațională, ceea ce explică – la fel ca și teoria „coexistenței pașnice – cursul sinuos al inițiativelor, la prima vedere contradictorii, alternând amenințările și perspectivele de destindere, ale diplomației sovietice în cursul anilor 1956–1964.

Pentru guvernul sovietic, dezvoltarea unui *modus vivendi* cu Occidentul trecea, mai întâi, prin recunoașterea definitivă de către acesta a consecințelor celui de al doilea război mondial și a cuceririlor „lagărului socialist”. Din acest punct de vedere, Berlinul continua să concentreze preocupările sovietice. Oraș deschis și vitrină a Occidentului în inima RDG, Berlinul occidental apărea, potrivit formulei lui W. Ulbricht, ca un „cancer” care rodea

din interior frontiera occidentală a „lagărului socialist“. În noiembrie 1958, guvernul sovietic a cerut Puterilor occidentale să revadă statutul Berlinului, care trebuia să devină un oraș liber și demilitarizat, și a fixat occidentalilor un termen de șase luni pentru a trata cu RDG, în caz contrar URSS urmând să semneze cu această țară un tratat de pace separat și să-i acorde deplina suveranitate asupra Berlinului de Est, făcând astfel imposibilă menținerea Berlinului occidental. Pentru negocierea problemei germane, Hrușcirov dorea o reuniune la vârf a celor patru „Mari“; în principiu, ea a fost acceptată în urma vizitei istorice efectuate de Hrușcirov în Statele Unite, în septembrie 1959. Această vizită – prima a unui șef de stat sovietic în Statele Unite – a consacrat respectabilitatea internațională a URSS, cu care prima putere a lumii trebuia, de acum înainte, să trateze aproape de la egal la egal. Dintr-o călătorie prietenoasă, fără morgă, în cursul căreia Hrușcirov nu a ezitat să le prezică americanilor că „nepoții lor vor trăi în comunism“, învingător pașnic în competiția seculară între liberalism și comunism, diplomații sovietici au căpătat impresia că președintele SUA, Eisenhower, ar fi gata să cedeze în problema Berlinului.

În aceste condiții, Hrușcirov și-a asumat riscul de a torpila, încă de la deschidere (16 mai 1960), conferința de la Paris consacrată reglementării problemei Berlinului, pretextând zborul, cu două săptămâni mai înainte, al unui avion-spion american U-2 (doborât de aviația de vânătoare sovietică) deasupra URSS. Hrușcirov i-a cerut lui Eisenhower să prezinte scuze publice. Întrucât acesta din urmă a refuzat, delegația sovietică a părăsit conferința. Un an mai târziu, o nouă întâlnire între Hrușcirov și noul președinte al SUA, J.F. Kennedy, s-a încheiat, de asemenea, cu un eșec. Avantajat de debarcarea eșuată a

anticaștriștilor în Golful Porcilor (17 aprilie 1961), susținută de americani, Hrușcirov i-a dat lui Kennedy un nou ultimatum în problema Berlinului, anunțând că URSS va semna tratatul de pace cu RDG înainte de sfârșitul anului. Pentru a opri plecarea masivă a cetățenilor est-germani în Berlinul occidental, guvernul RDG a ridicat, începând de la 13 august 1961, cu aprobarea și sprijinul Moscovei, un zid care împiedica trecerea spre Berlinul occidental, violând grav acordurile cvadripartite de la Potsdam, care garantau libera circulație în interiorul orașului. Această măsură nu a suscitât nici o reacție notabilă din partea occidentalilor.

Această absență de reacție l-a împins pe Hrușcirov să meargă mult mai departe, în scopul de a testa până unde sunt dispuse Statele Unite să-i accepte acțiunile. În cursul verii lui 1962, URSS, care până atunci se mulțumise să acorde un sprijin limitat regimului lui Fidel Castro, a decis să instaleze în Cuba rachete nucleare cu rază medie de acțiune. Această inițiativă a declanșat cea mai gravă criză din relațiile internaționale de după 1945.

La 22 octombrie 1962, după ce serviciile secrete americane descoperiseră, cu câteva zile mai înainte, lucrările de instalare a rachetelor sovietice în Cuba, președintele Kennedy a anunțat blocada navală împotriva Cubei și a cerut demontarea rampelor de lansare și retragerea imediată a rachetelor. În fața fermității americane, Hrușcirov a dat înapoi și a făcut să-i parvină lui Kennedy un mesaj prin care accepta retragerea rachetelor, sub inspecția Națiunilor Unite, cu condiția ca Statele Unite să se angajeze că nu vor invada niciodată Cuba. La 28 octombrie, conflictul era rezolvat prin acceptarea de către americani a acestei tranzacții care salva fața părții sovietice și, în același timp, dădea satisfacție americanilor în problema de fond.

Consecințele afacerii cubaneze au fost considerabile: Hrușciiov, care luase parte personal într-o măsură preponderentă la această inițiativă, a ieșit slăbit pe plan politic. Retragerea sovietică a fost resimțită ca o palmă de cadrele conducătoare ale partidului. Cu toate acestea, criza cubaneză a relevat voința comună atât a americanilor, cât și a sovieticilor de a se opri înainte de pasul iremediabil: distrugerea nucleară a planetei; în lunile care au urmat crizei, o linie telex directă a fost instalată între Casa Albă și Kremlin, pentru a evita, de o parte și de alta, erorile de calcul și de interpretare. La 14 august 1963, a fost semnat un tratat de interzicere parțială a experiențelor nucleare, primul acord formal de control al armamentelor între cei doi „Mari”, etapă decisivă în evoluția raporturilor lor spre instaurarea unui *modus vivendi*.

Criza din Cuba a dus până la capăt ruptura sovieto-chineză, care mocnea din 1956–1957. Încă din 1957, Mao Zedong imputase „revizionismului” eșecul campaniei sale „A celor o sută de flori”. Proclamat, de acum înainte, inamicul nr. 1, revizionismul, potrivit lui Mao Zedong, avea două cauze: una internă (influența „burgheză” persistentă în China) și una externă, „capitularea” în fața imperialismului. Această idee avea să devină baza teoretică a opoziției chineze față de concepția sovietică a „coexistenței pașnice”. Această opoziție nu s-a manifestat imediat; la conferința partidelor comuniste, ținută la Moscova, în noiembrie 1957, Mao Zedong a încercat să-i convingă pe conducătorii sovietici că „vântul din Răsărit este mai puternic decât vântul din Apus”, că a venit timpul de a impune un „recul al imperialismului”. Relațiile chino-sovietice s-au degradat serios abia din 1959, când a devenit evident că Hrușciiov caută un *modus vivendi* cu imperialismul american. Imediat după călătoria sa în Statele Unite,

Hrușciov s-a dus la Beijing, unde a propovăduit în public meritele destinderii. Conducătorii chinezi au răspuns, câteva luni mai târziu, la aceste declarații, publicând (aprilie 1960), în „Ziarul poporului”, cu ocazia celei de a 90-a aniversări a nașterii lui Lenin, un editorial intitulat *Trăiască leninismul!* Sub justificarea unui atac împotriva „revizionismului” iugoslav, era denunțată întreaga politică externă a U.R.S.S., ca îndepărtându-se de marxism-leninism, de internaționalismul proletar și de revoluție. În vara lui 1960, Moscova a rechemat miile de experți și de consilieri sovietici care ajutau la industrializarea Chinei. Restricții și întârzieri au lovit livrările sovietice de materii prime, mașini și piese de schimb. URSS a cerut, de asemenea, rambursarea anticipată a creditelor acordate din 1950.

Criza cubaneză a precipitat astfel ruptura chino-sovietică. Acordul sovieto-american privind retragerea rachetelor a fost calificat de chinezi ca „un nou München”. În februarie-martie 1963, „Ziarul poporului” a publicat patru articole violente care denunțau laolaltă linia „capitulardă” a lui Hrușciov, triumful „revizionismului sovietic” și „tratatele inegale” impuse Chinei de țări. Ele au fost urmate de „nota în 25 de puncte”, rechizitoriu complet și provocator împotriva orientărilor fundamentale ale politicii sovietice, remisă ambasadei sovietice din Beijing în iunie 1963. În urma mai multor incidente (expulzarea de diplomați), plenara din februarie-martie 1964 a Comitetului Central al PCUS a adoptat un raport, prezentat de M. Suslov, acuzând Beijingul de scopuri imperialiste în politica sa de sprijinire a popoarelor care luptau împotriva colonialismului.

Paralel cu acest conflict major în „lagărul socialist”, s-a conturat un alt conflict care a opus, în 1963–1964, URSS și România. Conflictul a avut drept cauză imediată proiectele sovietice urmărind coordonarea economiilor

țărilor din Europa de Est în cadrul CAER. Aceste proiecte – care puneau accentul pe specializarea agricolă a României – se loveau direct de proiectele conducătorilor români, hotărâți să urmărească o politică de industrializare, care părea să dea unele rezultate. În fața presiunilor sovietice, conducătorii români au încercat să joace cartea diferendului chino-sovietic, anunțând (aprilie 1964) că nu vor participa la nici o conferință de la care China ar fi exclusă. În fața acestei evoluții periculoase a tendințelor centrifuge, Hrușciiov a hotărât, în iulie 1964, convocarea, la 15 decembrie, a unei conferințe internaționale a tuturor partidelor comuniste, în a cărei ordine de zi urma să figureze condamnarea devierilor chineză, albaneză și română. Conferința nu s-a mai reunit pentru că, între timp (14 octombrie 1964), Hrușciiov a fost demis din toate funcțiile. Chipul în care a condus afacerile „lagărului socialist”, pe care l-a abandonat într-o stare de divizare și confuzie profunde, s-a numărat, fără îndoială, printre cauzele destituirii sale, în octombrie 1964.

Bilanțul politicii sovietice față de Lumea a treia, alcătuită din țări definite de diplomația sovietică drept „state de democrație națională”, apare și el destul de mediocru. Potrivit Institutului de Economie Mondială și Relații Internaționale, doar cinci țări – Cuba, Guineea, Ghana, Mali și Indonezia – s-au conformat criteriilor cerute (apărarea independenței economice și politice, excluzând orice pătrundere a capitalismului străin, conducerea politică încredințată „forțelor progresiste”). În ciuda eforturilor diplomatice sovietice, nici Republica Arabă Unită (căreia URSS îi acordase un credit important pentru barajul de la Assuan, dar care continua să-i persecute pe comuniști), nici Irakul (unde o revoluție ruinase, în iulie 1958, influența anglo-americană, fără a favoriza însă penetrația sovietică), nici

Congoul (în favoarea integrității căruia Hrușciiov intervenise la ONU, în septembrie 1960, provocând scandalul „loviturii de pantof în masă”) nu se alăturaseră clanului „statelor de democrație națională”. Și aici, în incapacitate de a propune un model atractiv de dezvoltare, „voluntarismul hrușciovist” a dus la un impas.

VI. O înlăturare instituționalizată

La 15 octombrie 1964, un scurt comunicat al Comitetului Central, publicat în ziarele sovietice, anunța că, în ajun, plenara Comitetului Central „a satisfăcut cererea lui N.S. Hrușciiov de a fi eliberat din funcțiile sale de prim-secretar al CC, de membru al Prezidiului CC și de președinte al Consiliului de Miniștri al URSS, ținând seama de vârsta sa înaintată și de agravarea stării sănătății sale”. Două zile mai târziu, „Pravda” făcea publice criticile formulate la adresa lui Hrușciiov: „stilul personal de conducere, subiectivism, inițiative dezordonate, grabă, lăudăroșenie, frazeologie, ignorarea realităților, dispreț pentru mase” etc. La 30 septembrie, la sfatul colegilor săi din Prezidiu, Hrușciiov fusese trimis „să se odihnească” la Soci. Fără știrea lui, colegii săi au pregătit o reuniune a Prezidiului pentru 12 octombrie și au convocat plenarea CC pentru a doua zi. Revenit la Moscova, în ziua de 13, Hrușciiov s-a confruntat imediat cu Prezidiul, unde Suslov, aprobat de colegii săi, a cerut demisia lui. Reunit în ședință plenară, Comitetul Central l-a exclus pe Hrușciiov din toate organele conducătoare. Funcțiile sale au fost atribuite unei echipe deja pregătită pentru schimbare: L. Brejnev l-a înlocuit în postul de prim-secretar al partidului, iar A. Kosâghin în fruntea guvernului. Pentru prima dată, reglementarea

sucesiunii a fost minuțios prevăzută: era o succesiune instituționalizată, care atesta drumul parcurs în practicile politice din 1953.

Înlăturarea lui Hrușciov a survenit la capătul a doi ani în cursul cărora politica sa fusese din ce în ce mai contestată. În februarie-martie 1963, el respinsese o ofensivă, condusă de principalul său oponent, F. Kozlov, îndepărtat brusc de boală de pe scena politică în aprilie 1963. În iunie 1963, Hrușciov a trebuit să accepte crearea unei Comisii pentru reorganizarea în industrie, condusă de principalii săi rivali; doi dintre ei, Brejnev și Kosâghin, au fost atunci promovați în secretariatul Comitetului Central.

„Pensionarea” lui Hrușciov a fost primită cu indiferență de societate. Intelighenția liberală, care nu-și ascunsese niciodată disprețul pentru „mujicul ucrainean necioplit”, cum era în ochii ei Hrușciov, dar care aplaudase inițiativa lui de a publica *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, nu-și făcea nici o iluzie în privința primului secretar, după „reînghețul” cultural din primăvara lui 1963. În privința maselor populare, ele constatau degradarea condițiilor lor de viață, începând cu anii '60. Un șir de nemulțumiri sociale nu erau totuși în măsură să determine, în URSS, căderea unui conducător. Dincolo de complotul egalilor săi, elementul decisiv în căderea lui Hrușciov a fost opoziția pe care primul secretar și-o atrăsese din partea nomenclaturii, neliniștită de reformele continue care amenințau planurile de carieră, securitatea funcțiilor și privilegiile îmbuibaților regimului. În a doua jumătate a anilor '50, cadrele susținuseră, în majoritate, elanul destalinizator al lui Hrușciov, care părea să marcheze sfârșitul epurărilor sângeroase ale aparatului și instituirea unui sistem stabil, ca urmare a pacificării, dar, în același timp, suficient de deschis pentru a le oferi perspectivele de carieră,

fără a se teme pentru viața lor. Înmulțirea reformelor (descentralizatoare în 1957, funcționale în 1961—1962) a suscitât deopotrivă nemulțumiri și neliniști printre cadrele de partid, confruntate cu „tehnocrații” la care Hrușciov făcuse apel din ce în ce mai mult pentru a ocoli rezistențele politice față de proiectele sale, precum și în armată, bănuitoare și chiar ostilă primului secretar după destituirea mareșalului Jukov, pensionarea forțată a aproape 200.000 de ofițeri (ca urmare a ideilor lui Hrușciov, după care viitorul aparținea, în întregime, armelor nucleare, astfel că efectivele convenționale trebuiau reduse) și cedările pe plan internațional (criza din Cuba).

Dincolo de o „revoluție de palat”, era vorba de o revoltă a aparatului, pe fondul indiferenței societății și a elitelor intelectuale, care l-a răsturnat pe Hrușciov, la 14 octombrie 1964, deschizând o lungă perioadă, hotărâtoare pentru evoluția regimului sovietic, perioadă caracterizată de un aparent imobilism politic și de profunde mutații economice și sociale.

OBSESIA STABILITĂȚII

(1965–1985)

Era „socialismului dezvoltat“, potrivit terminologiei în vigoare până la mijlocul anilor '80, „anii stagnării“, după caracterizarea dată acestei perioade de Mihail Gorbaciov, anii 1965–1985 apar astăzi ca două decenii paradoxale în gradul cel mai înalt. Sub rigiditatea aparentă a unui regim aspirând la o stabilitate devenită adevărată dogmă, societatea sovietică s-a transformat în profunzime. Stat și societate păreau – în parte – să se ignore și fiecare evolua pe drumul său: statul nu mai încerca să impulsioneze, să mobilizeze masele pentru vreun proiect mitic, mulțumindu-se să gireze – de bine de rău – afacerile curente; la rândul ei, societatea, lăsată să evolueze, părea să adere la discursul oficial, urmându-și însă propria transformare. Ansamblul dădea iluzia unui imobilism consensual, imobilism care a atras în cursă numeroși sovietologi fascinați de gerontocrația la putere și atotputernicia unei nomenclaturi aparent intangibilă.

VÂRSTA DE AUR A NOMENCLATURII ȘI „STATUL ÎNTREGULUI POPOR”

I. Conservatorismul politic și reforma economică

Înlăturarea lui Hrușciiov a însemnat refuzul unei anumite dinamici a reformei și, în acest sens, ea a constituit un succes al conservatorismului. În cadrul grupului conducător care l-a înlăturat pe Hrușciiov, s-a degajat rapid un consens asupra necesității de a păstra o putere colectivă, de a ține toate problemele și eventualele crize sub controlul organelor celor mai înalte ale partidului și de a pune capăt „reformitei” lui Hrușciiov, generatoare de instabilitate. Pe scurt, schimbările frecvente de conducători și șefi, proiectele utopice și marile campanii de mobilizare au fost abandonate în beneficiul funcționării „normale” și de rutină a cadrului politico-administrativ. Această voință de stabilitate și echilibru a mers, totuși, concomitent cu căutarea eficacității și lupta împotriva disfuncționalităților sistemului. Dar cum să conciliezi continuitatea ideologică și conservatorismul politic, pe de o parte, cu reforma economică și valorile tehnologice, pe de alta? Aceasta a fost problema cu care a trebuit să se confrunte, începând cu lunile care au urmat căderii lui Hrușciiov, noua echipă aflată la putere.

Căderea lui Hrușciiov a atras puține destituirii (în afară de cercurile serviciilor de informații, unde se aflau fideliul fostului prim-secretar) și sancțiuni. Reunită în noiembrie 1964, plenara Comitetului Central s-a mărginit să înlăture

câțiva înalți responsabili (Poliakov, secretar al CC pentru probleme agricole) și să aprobe promovarea unui număr de conducători care jucaseră un rol eficace în „complotul” din 14 octombrie 1964: Nikolai Podgornîi, primul secretar al comitetului regional Kursk, a fost promovat șeful Secției Cadre a CC; Piotr Șelest a devenit membru al Prezidiului CC, Aleksandr Șelepin a intrat direct ca membru titular al Prezidiului, cumulând posturile de președinte al Comisiei Controlului de Partid și de vicepreședinte al Consiliului de Miniștri. În afară de acești trei oameni, echipa conducătoare îi număra pe Leonid Brejnev, prim secretar al Comitetului Central, Aleksei Kosâghin, președinte al Consiliului de Miniștri, și Mihail Suslov, membru al Prezidiului și responsabil cu ideologia. Una din primele măsuri luate de această primă plenară post-hrușciovistă a fost restabilirea, la toate eșaloanele, a unității organizațiilor de partid, divizate în două ramuri de reforma din noiembrie 1962. În cursul anilor următori, noua echipă a reușit să concilieze stabilitatea și reînnoirea cadrelor. Comitetul Central a fost lărgit (de la 300 de membri și supleanți în 1966, la 420 zece ani mai târziu, adică o creștere de 40%). Corpul primilor secretari regionali a fost progresiv reînnoit, dar fără destituiri sau rupturi în carieră; stabilitatea acesteia a fost asigurată fie prin trecerea într-un post de conducere economică, fie prin promovarea în Capitală (un minister) sau în străinătate (o ambasadă). În cursul anilor '70, corpul conducătorilor regionali de partid (care a constituit întotdeauna majoritatea membrilor CC) a obținut, în sfârșit, stabilitatea la care aspirase din perioada stalinistă și posibilitatea de a prevedea evoluția carierelor individuale. Această evoluție a fost însoțită de o descentralizare în numirea cadrelor și de o înrădăcinare locală a birocraților, cu atât mai mult cu cât responsabili, o dată numiți, rămâneau

acolo pentru mult timp (semnificativ, vârsta medie a cadrelor regionale a crescut de la 49 de ani în 1971 la 59 de ani în 1980). Înfrădăcinarea și stabilitatea au favorizat clientelismul și un sistem de valori în care fidelitatea și „nășia” primau asupra competenței și principiilor ideologice. În acest sens, anii '60 au marcat apogeul „cercurilor de familie”, un fel de „feudalism sovietic”, împotriva căruia Stalin, apoi Hrușciiov luptaseră fără răgaz, primul prin teroarea instituționalizată, celălalt prin mijloace legale. A miza însă pe clientelism ca pe o forță de stabilitate nu este defel compatibil cu raționalizarea sistemului – care presupune sancționarea cadrelor incompetente – și cu sistemul valorilor tehnocratice, pe care îl implică reforma economică.

Aceasta a debutat, în 1965, printr-o recentralizare administrativă, marcată de desființarea sovnașnicurilor, restabilirea ministerelor centrale de producție, abolite de Hrușciiov, și crearea de mari comitete de stat (Gosplan pentru prețuri, Gosstat pentru aprovizionare, Gostehnika pentru noile tehnologii). O anumită marjă de autonomie a fost totuși acordată întreprinderilor, la capătul unei reforme pregătită de mulți ani, de o echipă sub conducerea economistului Liberman, și legiferată, în sfârșit, prin două texte promulgate la 4 octombrie 1965: un decret privind „ameliorarea planificării și întărirea stimulării economice a producției” și un regulament privind „întreprinderea productivă socialistă de stat”. Aceste texte păreau să marcheze voința de a lărgi sfera de autonomie a întreprinderilor. Numărul de indici obligatorii a fost redus la un minimum strict. Pentru a stimula inițiativa întreprinderii, i s-a lăsat la dispoziție o parte din beneficii („fondul de stimulare”), al cărui quantum era fixat prin norme stricte pentru a împiedica directorii să caute un profit prin orice mijloace, iar ministerele să-și însușească abuziv o parte mai mare decât cea

cuvenită. Ca toate încercările care s-au făcut în anii '70, obiectivul era de a intra într-o fază de dezvoltare mai intensivă. Aplicarea reformei s-a dovedit însă rapid dezamăgitoare și a dezvăluit persistența problemelor legate de „obișnuințele” formate din anii '30, de natura indicatorilor economici și de boala „departamentalitei”. Risipa materiilor prime și necesitatea de a reține mâna de lucru, într-un context de penurie evidentă a brațelor de muncă, a menținut cheltuielile de producție la un nivel foarte ridicat. Noii indicatori se impuneau cu greu. „Fondurile de stimulare” nu stimulau defel mâna de lucru; pentru muncitori, primele acordate cu acest titlu nu reprezentau în medie decât 3% din salariu, ceea ce era insuficient pentru a-i cointeresa în îmbunătățirea gestiunii; în ceea ce privește fondurile pentru măsuri sociale, acestea nu erau, în general, folosite, materiale de construcție pentru locuințe, în primul rând, nefiind prevăzute în Plan. În sfârșit, fondurile de autofinanțare sufereau din cauza proastei coordonări între cercetarea științifică și industrie.

În centrul disfuncționalităților economiei rămânea vechiul fenomen, atât de frecvent deplâns în presă, al *vedomstvennost* („departamentalita”). Această „boală” avea la origine principiul verticalității, care reglementa, din anii '30, sistemele de planificare și de gestiune ale ministerelor: piramide ierarhice, centralizate la Moscova, conduceau direct întreprinderile și administrațiile pe întreg teritoriul Uniunii Sovietice. Fiecare jurisdicție subordonată nu comunica decât cu biroul aflat imediat deasupra ei în același minister; nu exista, așadar, nici o comunicare directă semnificativă între aceste întreprinderi și administrațiile vecine aparținând diferitelor ministere.

De la punerea sa în practică, reforma din 1965 a apărut astfel ca un ansamblu de măsuri disparate și contra-

dictorii. Cum să conciliezi, în fapt, dezvoltarea autonomiei legale a întreprinderii și întărirea ministerelor, dotate și ele cu puteri sporite, adevărate unități suverane în sectorul lor economic și administrativ? În domeniul-cheie al aprovizionării, crearea Gosstab (Comitetul de Stat pentru Aprovizionare) era îndreptată împotriva autonomiei întreprinderilor, care nu mai dispuneau, ca înainte, de libera alegere a furnizorului și a clientului.

Contradicțiile reformei au dezvăluit, în fapt, existența unor grave divergențe între partizanii unei simple delegări a autorității, care menține intact rolul sistemului politico-administrativ în funcționarea economiei (conduși de L. Brejnev), și adepții (adunați în jurul lui Kosâghin) ai unei anumite descentralizări economice. Astfel, contradicției, deja relevate, între conservatorismul politic, întemeiat pe voința de a stabiliza sistemul prin jocul clientelismului sau chiar prin instituționalizarea „fiefului” birocratic, și principiul însuși al reformei economiei, întemeiat pe valori tehnocratice, s-au adăugat alte clivaje privind modalitățile și dimensiunile reformei.

II. Consens și divergențe

Unanimitatea manifestată împotriva lui Hrușciov masca, în realitate, importante divergențe în cadrul noii direcții colegiale. Aceasta a încercat totuși să mențină, cu orice preț, o orientare „centristă” și să echilibreze tendințele care înclinau spre soluții diverse, prin compromis, apoi printr-un imobilism din ce în ce mai marcat. Acest compromis avea să dureze aproape două decenii, căci, dincolo de divergențele lor, membrii echipei conducătoare erau animați de voința de a stabiliza și de a echilibra puterile și

interesele diverselor aparate birocratice și de a perpetua puterea lor colegială, îndepărtând orice soluție alternativă, ceea ce împiedica refuzul de a aborda problemele generatoare de conflicte, absența dezbatărilor fundamentale, cultul pragmatismului, transformat în sistem, instituționalizarea conflictelor și intereselor...

Acest consens asupra esențialului – arta de a guverna și de a se menține la putere – nu excludea, totuși, nici divergențele, nici conflictele mocnite. Un prim ansamblu de divergențe pare a se fi referit la interpretarea reformei economice. În privința celor mai importante priorități economice, cei doi protagoniști sunt, până la mijlocul anilor '70, Brejnev și Kosâghin. Pentru cel dintâi, prioritățile erau: agricultura, industria grea și apărarea, apoi (după 1972) „dezvoltarea unui front-pionier în Siberia“. Pentru cel de-al doilea, prioritatea trebuia acordată industriei ușoare a bunurilor de consum, baza dezvoltării consumului casnic, rămas mult în urma necesităților și a nivelului Europei Occidentale. Atât criza cehoslovacă din 1968, care a pus problema compatibilității între o societate de consum (fie ea și în faza de debut) și un sistem politic de tip sovietic, cât și intensificarea intervenției americane în Vietnam (percepută ca o amenințare potențială) au contribuit, începând din 1970–1971, la succesul opțiunilor economice mai conservatoare, susținute de L. Brejnev. Aceste opțiuni implicau și altele, la fel de importante. Ele se referă la autonomia care trebuie lăsată celor ce au competențe reale pentru a conduce economia și administrația. În 1971, din inițiativa lui Kosâghin, a fost creat Institutul de Economie Mondială și de Relații Internaționale, condus chiar de ginerele lui Kosâghin, Gvișiani. Recrutarea cadrelor prin concurs, pe baza competenței lor, s-a impus și a favorizat sporirea unei cohorte

de conducători capabili și eficienți, având, adesea, o bună cunoaștere a realităților din străinătate și exprimând opiniile și interesele sectoarelor pe care le conduceau. Formația căpătată predispunea aceste cadre să gestioneze în manieră tehnocrată problemele politice și economice, lăsând la o parte aspectele ideologice. Această tendință era viguros combătută de „doctrinarii” partidului, mai ales de M. Suslov, paznic vigilant al ideologiei, care nu pierdea nici o ocazie pentru a reaminti primatul „spiritului de partid” (*partiinosť*), „prima condiție a aptitudinii de a exercita responsabilități în orice domeniu”.

Avantajul dobândit, începând din 1972–1973, apoi, și mai clar, în a doua jumătate a anilor '70 (după Congresul al XXV-lea al PCUS, în martie 1976), de opțiunile cele mai conservatoare, susținute de L. Brejnev și M. Suslov, nu s-au tradus totuși prin îndepărtarea conducătorilor care apărau opțiuni diferite, Kosâghin a continuat astfel să dețină, până la moarte, importante funcții economice. Podgornîi și Șelepin au fost îndepărtați cu menajamente – mai mult din motive de rivalitate personală decât din cauza unor divergențe de fond – și numiți în posturi onorifice (președintele Prezidiului Sovietului Suprem, cel dintâi; președintele Consiliului Central al Sindicatelor, cel de la doilea). Stabilitatea și fermitatea coaliției de interese care suda, pe deasupra tuturor divergențelor, echipa conducătoare, a permis ca toate conflictele să fie măcinate în moara instituțiilor. Schimbările de titulari în Biroul Politic și în secretariat au intervenit de la caz la caz, sancționând, în general, greșeli politice sau administrative: Șelest a plătit pentru o toleranță, de altminteri cu totul relativă, față de „naționalismul” ucrainean; Polianski a servit drept țap ispășitor pentru eșecurile politicii agricole. Faptul major al reînnoirii Biroului Politic și secretariatului (relativ impor-

tantă, căci, în zece ani, zece din cei 17 titulari sau supleanți în funcție, în octombrie 1964, au fost schimbați) a fost ascensiunea reprezentanților „fiefurilor” regionale. Deosebit de remarcată a fost promovarea conducătorilor a căror carieră fusese legată îndeaproape de cea a lui Brejnev; „grupul de la Dniepropetrovsk” (orașul unde L. Brejnev își începuse, înainte de război, cariera politică) număra, la sfârșitul anilor '70, cinci din principalii ierarhi ai Partidului: Kirilenko, Cernenko, Kunaev, Șcerbițki, Șcekolov. Pentru un tânăr ambițios cum era primul secretar al regiunii Stavropol, Mihail Gorbaciov, sprijinul unui „bătrân” din regiune, „înălțat” la Moscova (în cazul de față, Fedor Kulakov, membru al Biroului Politic din 1970) a fost decisiv. Mai mult ca niciodată, în anii '70, rețelele locale, centrate în jurul primilor secretari regionali de partid și al predecesorilor lor, promovați la Moscova, au rămas elementul-cheie al unor cariere la vârf.

Raporturile armatei cu Partidul au constituit, într-un sistem care pretindea, de acum înainte, să reprezinte echitabil și să echilibreze interesele diverselor birocrații și grupuri de presiune, o sursă potențială de presiune. Reflectând conservatorismul cercurilor militare, celebrările, cu mare pompă, a celei de a XX-a aniversări a victoriei din 1945, în mai 1965, au fost ocazia unei reevaluări pozitive a rolului jucat de Stalin în timpul războiului și a evocării „uniunii indefectibile dintre Partid și forțele armate ale URSS”. Promovându-l, la începutul anului 1966, pe generalul Ustinov în secretariatul CC și în Biroul Politic (ca membru supleant), echipa conducătoare a reușit, potrivit termenilor consacrați ai limbii de lemn, „să organizeze și să inspire” acțiunea Forțelor armate, mai ales prin intermediul aparatului politic al armatei, depinzând de ministrul Apărării, un alt militar (mareșalul

Malinovski), și de secția *ad-hoc* a secretariatului CC. Implicată, în primul rând, în dezbaterile privind prioritățile economice, instituția militară a susținut, evident, pe partizanii priorității industriei grele, ai complexului militaro-industrial și ai apărării, adică pe Brejnev și pe Suslov, deși aceștia doi erau, în același timp, favorabili unui control sporit al Partidului asupra armatei.

În general, ponderea armatei a cântărit greu în marile opțiuni politice și economice, ca și în cele ale politicii externe a URSS în anii 1965–1985. La moartea mareșalului Malinovski (martie 1967), militarii au impus, împotriva candidaturii generalului Ustinov, sprijinită de civili, un militar care, în ochii lor, nu se compromisese cu „aparatul civil” (ca generalul Ustinov, specialist în industria de armament), mareșalul Greciko. Abia la moartea acestuia din urmă (aprilie 1976), civilii au izbutit să-l impună pe mareșalul Ustinov la conducerea Ministerului Apărării. La 7 mai 1976, L. Brejnev a luat titlul de mareșal. Îmbrăcând uniforma, cel mai înalt demnitar al Partidului a afirmat solemn convergența, chiar simbioza intereselor partidului și ale Armatei. În același timp, el a confiscat astfel în profitul Partidului prestigiul militar, plasat foarte sus în valorile promovate de regim. Confirmată pe locul său de model social, la ora unei supralicitări patriotice destinată să mascheze dificultățile vieții cotidiene, sporită în prestigiul ei grație priorității date cheltuielilor militare, care permiteau țării să ducă o politică internațională de supraputere, armata a rămas totuși, potrivit tradiției sovietice, sub controlul puterii civile, prin conducători care își făcuseră cariera în aparatul politic, dar erau preocupați să susțină revendicările, interesele și privilegiile militarilor în societate.

III. Personalizarea puterii, compromis și pluralism instituțional

Una din faptele cele mai marcante ale unei vieți politice caracterizate prin monotonie și cenușiu a fost ascensiunea, în cadrul echipei conducătoare, a lui Leonid Ilici Brejnev, în jurul căruia avea să se dezvolte un cult – derizoriu – al personalității. Reprezentant tipic al generației de *vâdvijenți*, acei activiști de profesie ai Partidului, proveniți din popor, care își începuseră cariera politică la sfârșitul anilor '30., L. Brejnev avea deja, la mijlocul anilor '60, vechi state de serviciu sub Stalin, apoi sub Hrușciiov. Prim-secretar de partid în regiunea Dniepropetrovsk (din 1939 până în 1941, apoi din 1947 până în 1950, după o perioadă intermediară de comisar politic pe lângă diverse armate în timpul războiului), L. Brejnev a fost promovat ca prim-secretar al Republicii Moldova, în 1950, și de aici secretar al CC, în urma Congresului al XIX-lea (1952), o primă încoronare a unui drum de înalt funcționar de partid. După moartea lui Stalin, el a fost succesiv prim-secretar al Kazahstanului (1955), membru supleant al Biroului Politic, în urma Congresului al XX-lea, apoi membru titular după înlăturarea „grupului antipartinic” (iunie 1957). Președinte al Prezidiului Sovietului Suprem în 1960, Brejnev s-a consacrat, începând din 1963, gestionării celor mai înalte cadre de partid, în postul-cheie de secretar al CC, în momentul decisiv al pregătirii „revoluției de palat” din octombrie 1964. Începută la Congresul al XXII-lea (1966), în cursul căruia el a fost propus de egalii săi – membrii Biroului Politic – ca secretar general al Partidului (până atunci nu era decât prim-secretar), preeminența lui Brejnev în cadrul „conducerii colegiale” s-a afirmat la începutul anilor '70. Onorurile s-au înmulțit atunci pentru un conducător

care îmbătrânea, flatat în pasiunea lui senilă pentru decorații și titluri. Brejnev a fost decorat de șapte ori cu ordinul Lenin, de trei ori cu titlul de Erou al Uniunii Sovietice, a primit medalia de aur „Karl Marx” pentru „contribuția sa excepțională la dezvoltarea teoriei marxist-leniniste și la studiul științific al problemelor actuale ale dezvoltării socialismului și ale luptei mondiale și istorice pentru idealurile comuniste”. I-au fost decernate Premiul „Lenin” pentru Pace și Premiul „Lenin” pentru Literatură. În aprilie 1975, Brejnev a fost înaintat general de armată, apoi, un an mai târziu, mareșal al Uniunii Sovietice (7 mai 1976).

Această avalanșă de onoruri nu a însemnat totuși reîntoarcerea la un cult de tip stalinist. Contrar cultului lui Stalin, care găsisese un ecou real în rândurile populației, cel al lui Brejnev nu s-a format prin excluderea concurenților potențiali; puterile concentrate de Brejnev i-au fost, în fapt, remise de egalii săi și nu smulse de la ei, la capătul unei lupte politice. Concentrarea puterii s-a operat fără ca stabilitatea politică să fie afectată. Brejnev a apărut din clasa politică, în calitate de reprezentant, ca o încarnare a consensului și a solidarității unei coaliții pe care, în nici un moment, el nu a amenințat-o cu subordonarea.

Personalizarea puterii în cadrul unei coaliții de oameni ce îmbătrâneau (media de vârstă a Biroului Politic a atins 71 de ani în 1980), aspirând la păstrarea elitelor și la respectarea intereselor diverselor aparate birocratice, a mers laolaltă cu funcționarea în limite normale a mecanismelor instituționale (congresele partidului au fost convocate cu o mare regularitate, la patru ani) și cu preocuparea de a asigura cadrul juridic și constituțional care a dus, în 1977, la promulgarea solemnă a unei noi constituții, considerată a anunța trecerea la era „socialismului dezvoltat” și la „statul întregului popor”.

Așa cum a arătat H. Carrère d'Encausse, începând din a doua jumătate a anilor '60 a început „epoca de aur” a Comitetului Central. În întreaga perioadă brejnevistă, Comitetul Central a manifestat o activitate politică destul de importantă, legată, fără îndoială, de necesitatea în care se regăsea atunci conducerea colectivă de a fideliza o clientelă și de a stabiliza rețelele politice, după perioada haotică a lui Hrușciiov. Compoziția Comitetului Central a reflectat de acum înainte un dozaj savant între instituții, fiefuri regionale, naționalități, ministere, armată, diplomatie, poliția politică. Observând că lărgirea continuă a Comitetului Central (de la 300 de membri și supleanți în 1966, la 420 în 1976) a mers în pas cu repartitia dozată cu grijă a reprezentanților diferitelor aparate birocratice, sovietologul american J. Hough a dezvoltat ideea existenței unui fel de pluralism instituțional; de acum înainte, organele superioare ale partidului aveau să constituie reprezentarea forțelor instituționale, a organizațiilor sociale, chiar a intereselor anumitor republici. După Marc Ferro, termenul de „polimorfism instituțional” ar fi mai potrivit în contextul specific al sistemului politic sovietic, caracterizat prin mobilitatea responsabilităților și practica curentă a trecerilor dintr-o instituție într-alta. Divergențele suscitade de rivalitățile dintre instituții sau dintre funcționarii lor nu erau în fapt nici permanente, nici asociate cu o concepție despre lume sau un statut particular într-un sistem de recrutare a cadrelor din ce în ce mai descentralizat, întemeiat pe existența unor rețele clientelare la nivelul regiunii, care era circumscripția-cheie a birocrăției brejneviste. Amestec de conservatorism și de flexibilitate, această birocrăție, departe de a fi un corp inert și pietrificat, era, se pare, mult mai autonomă decât sugerează marile teorii generale asupra totalitarismului

sau asupra „societății dirijate“. Așa cum a arătat J. Hough în studiul său despre *Prefecții sovietici*, analiza organizării administrative regionale permite să se conchidă că primii-secretari ai Partidului, departe de a fi „executanți pasivi“, erau arbitrii între înaltele sfere ale puterii și bază, verigi intermediare importante care reglementau, deopotrivă, cererea venită de sus și o parte dintre cererile societății, pe scurt „un loc, unde conflictele puteau să găsească un început de soluție“. J. Hough trage concluzia că „nici o societate nu poate să se mențină dacă fluxurile au un sens unic de la vârf la bază, în societatea sovietică la fel ca și în celelalte“.

IV. „Statul întregului popor“

La Congresul al XXII-lea al Partidului, Hrușciov anunțase necesitatea de a pregăti o nouă constituție, care să consacre trecerea la comunism și crearea „statului întregului popor“. O comisie constituțională a fost creată în 1962; ei i-au trebuit totuși 15 ani pentru a elabora o nouă constituție, deși nucleul principal era împrumutat din constituția stalinistă din 1936. Între timp, conducătorii sovietici au abandonat mitul instaurării apropiate a comunismului, epocă a abundenței și a dispariției statului, în favoarea unei noi noțiuni, necunoscută de clasicii marxismului, aceea a „socialismului dezvoltat“. Acest nou concept a furnizat o justificare teoretică exigențelor practicii: subliniind necesitatea „dezvoltării“, el a ridicat reforma economică, destinată să remedieze în viitorul „imediat“ penuria endemică, la rangul de „principiu activ“ al realității sovietice. În timp ce dispariția statului a fost amânată într-un viitor nedefinit, accentul a fost pus pe asocierea tot mai strânsă a cetățenilor la gestionarea afacerilor publice ale

„statului întregului popor“ (adică alcătuit din toate componentele sociale recunoscute – muncitori, țărani colhoznici și „intelectuali“, acest termen desemnând pe toți cei care primiseră o instrucție medie și exercitau o muncă nemanuală) și pe revalorizarea „organizațiilor sociale“.

Constituția din 1977 insistă mai mult decât constituțiile precedente asupra rolului conducător al Partidului Comunist; ea legaliza Partidul ca „forța conducătoare și călăuza societății sovietice, nucleul sistemului său politic, al statului și al tuturor organizațiilor sociale“. În acest timp, subliniind însemnătatea „participării sociale“ și afirmând principiul „autogestiunii comuniste“ prin dezvoltarea „democrației directe“ („Colectivele de oameni ai muncii participă la discutarea și reglementarea problemelor statului și ale societății“), ea recunoștea rolul crescând al organizațiilor sociale ca instanțe paralele statului.

Extinderea numărului acestor organizații sociale, înmulțirea zonelor de micro-autonomie, „care secretă capacitatea de a acționa, a exercita o autonomie, a practica schimburi inter- și micro-instituționale“ (M. Ferro), apăreau ca o caracteristică majoră a vieții sociale în cursul „anilor Brejnev“. Ele nu puteau, de altminteri, să fie dissociate de evoluțiile sociale specifice ale acestei perioade, precum dezvoltarea rapidă a urbanizării, înrădăcinarea generațiilor urbane și ridicarea rapidă a nivelului general de instruire. În cursul anilor '70, zonele de micro-autonomie s-au dezvoltat în mai multe sfere ale vieții sovietice: în viața locală, în organizațiile asociative, în gestiunea municipală (în 1980, în țară existau 2.270.000 deputați în soviete). Dacă este adevărat că, în fapt, competența sovietelor locale rămânea redusă, controlul organelor centrale asupra sutelor de soviete urbane, apărute în împrejurimile marilor orașe, era adesea simbolic. Organizațiile

sociale se înmulțeau de asemeni în alte sfere, la prima vedere cu totul apolitice: viața culturală, asociații sportive, grupe asociative; pe acest teren aveau să înflorească, la ora *perestroikăi* și a *glasnostului*, mii de „grupuri neoficiale”. Reactivând practica „drujinelor” populare din timpul lui Hrușciiov, însărcinate cu „menținerea ordinii”, autoritățile au repus în vigoare un sistem de „control popular”: în acest scop a fost instituită o rețea întinsă de comitete (aproape 250.000) însărcinate să „supravegheze” întreprinderile și administrația. Compusă pe de o parte din salariați, ei înșiși membri de partid, iar pe de altă parte din voluntari selecționați de cei dintâi (voluntarii nu erau obligatoriu membri de partid), aceste comitete, al căror spirit amintea de Inspecția muncitorească și țărănească (Rabkrin) creată de Lenin și suspendată de Stalin în 1934, s-a extins în întreaga țară. Oricât de formală ar fi fost ea, această modalitate de participare socială nu putea decât să stimuleze dezvoltarea unei societăți civile, mult timp în faza bâlbâielilor. Această instituționalizare a vieții sociale, legiferată prin Constituția din 1977, dar anterioară ei – fie că ea a sporit într-adevăr influența politică a cetățenilor, fie că a fost un simplu instrument al regimului, cu efectele sale perverse –, nu a fost, fără îndoială, străină de explozia neașteptată a participării sociale spontane care a luat avânt de îndată ce autoritățile i-au autorizat exprimarea.

CRIZA „SOCIALISMULUI DEZVOLTAT”

I. Alunecarea spre conservatorism și împotmolirea reformelor

La sfârșitul anilor '50, Hrușciiov fixase economiei sovietice un obiectiv grandios: să ajungă și să depășească economia americană. Noua echipă, venită la putere în 1964, a afișat de la început ambiții economice mai modeste; construirea comunismului a fost amânată la o dată îndepărtată și realismul a prevalat în fixarea obiectivelor planurilor cincinale ale „socialismului dezvoltat”, care s-au succedat din 1966 până în 1985.

Așa cum a arătat Jacques Sapir în studiul său despre ciclurile economice în URSS, anii 1972–1976 au marcat trecerea de la „conservatorismul luminat” la „conservatorismul crispat”. De fapt, începând din 1972, în economie, de exemplu, prioritățile promovate de L. Brejnev (industria grea, agricultura, apărarea) au trecut înaintea celor puse în practică de la mijlocul anilor '60 sub influența lui Kosâghin (industria ușoară, bunuri de consum). Puțin câte puțin, discursul tehnocratic și reformator despre „revoluția științifică și tehnică” a cedat locul unui discurs axat pe „spiritul partinic”, discurs voluntarist, adesea cu o conotație militară, chemând la mobilizarea energiilor, la întărirea controalelor, alternând cu apelurile la disciplina muncii și la patriotism, apologia stahanovismului și amenințările abia voalate împotriva cadrelor „vinovate de neglijență”. Pe scurt, un discurs de-a dreptul reacționar, care făcea din nou legătura cu un trecut mitizat.

Al X-lea Plan cincinal (1976–1980), aprobat de Congresul al XXV-lea al PCUS (februarie 1976), a confirmat abandonarea discursului tehnocratic din a doua jumătate a anilor '60, care pusese accentul pe calitate și pe creșterea intensivă, și al cărui principal purtător de cuvânt în guvern fusese Kosâghin. Complexul militaro-industrial, exploatarea extensivă a sectorului energetic siberian – acestea erau de acum înainte marile priorități ale celui de al X-lea Plan. Orientările stabilite aveau ca scop, într-o conjunctură mondială favorabilă producătorilor de energie, să degajeze rapid și în chipul cel mai extensiv excedentele de energie și de materii prime exportabile. Grație acestor exporturi, țara ar fi putut, în noul climat de destindere internațională, înfiripat din 1972–1973, să importe masiv tehnologie occidentală, care, se spera, ar fi injectat în organismul anemiât al economiei sovietice puțină productivitate. Retrospectiv, această injecție de tehnologie străină în industrie, de investiții masive într-o agricultură neproductivă, recursul la inflație, asociate cu o recentralizare administrativă a economiei, cu o întărire a controalelor (incapabile, totuși, să lupte eficace împotriva nepăsării generale) apăreau ca tot atâtea soluții și măsuri conservatoare, la care a recurs coaliția la putere, tot mai bătrână, refuzând – sau fiind incapabilă – să abordeze ferm problemele de structură și temându-se să rupă echilibrul politic anevoie atins după înlăturarea lui Hrușciov.

În aceste condiții, reforma economică și-a pierdut suflul pe măsura „cârpelilor” succesive. Noi structuri – „uniuni industriale”, „uniuni de producție”, „uniuni științifico-industriale”, „complexe teritoriale de producție” – au fost create în încercarea de a raționaliza gestiunea întreprinderilor dispersate, rău integrate și strâns dependente de structuri verticale rigide. Cu toate acestea,

departe de a promova fie și o aparență de descentralizare, aceste structuri nu au făcut decât mai apăsătoare tutela administrațiilor centrale. Astfel, unul din principalele texte referitoare la reforma economică, adoptat în a doua jumătate a anilor '70 (decretul din 12 iulie 1979), consacra un proiect supradimensionat de normare generală a gestiunii întreprinderilor, destinat să cuprindă toate sferele de activitate ale întreprinderilor într-o rețea de norme „determinate științific”. În căutarea unei soluții-miracol, capabilă să amelioreze productivitatea muncii în declin, autoritățile au încercat să generalizeze „metoda brigăzilor” (zisă a lui Zlobin, după numele promotorului ei). Ideea era simplă: un grup de muncitori participând la o sarcină dată se angajează să-și termine munca la o dată anterioară termenului planificat „normal”, fără defecte și fără depășirea costurilor. Brigada își gestionează ea însăși munca, urmând principiul responsabilității colective și repartizând remunerarea după decizia ei. La sfârșitul lui 1983, existau un milion și jumătate de brigăzi, grupând circa 17 milioane de muncitori. Cu toate acestea, doar 12% dintre ele dispuneau de o reală autonomie internă a gestiunii. În realitate, această ultimă tentativă de „renovare” a relațiilor de muncă s-a lovit de trei obstacole fundamentale:

► Teama conducătorilor de întreprinderi de a duce lipsă de muncitori, într-o conjunctură de rărire a mâinii de lucru și de ritm discontinuu al producției, din cauza „îmbătrânirii” utilajului și a întreruperilor survenite în aprovizionarea cu materii prime și piese de schimb. Întreprinderile s-au străduit să pună în practică o politică socială destinată să-și asigure fidelitatea mâinii lor de lucru. De la construcția de locuințe la automatizarea muncilor celor mai grele, trecând prin dereglementarea – de fapt – a normelor de productivitate, ele au făcut totul

pentru a încerca să limiteze fluxul de personal. Mai mult decât discursul „muncitoresc” al puterii, care nu mai înșela pe nimeni, această supralicitare creează un sentiment de confort muncitorilor, în ideea că sunt rari, deci indispensabili și, prin urmare, stăpâni pe ritmul lor de muncă.

► Cristalizarea unei mari egalități a remunerărilor în întreprinderi (răspunzând unui egalitarism atavic). Acest egalitarism merge, desigur, împotriva spiritului de competitivitate, considerat a reglementa sistemul brigăzilor.

► Penuria endemică de bunuri de consum, care limitează consumul. De ce să se muncească mai mult, dacă nu se poate cumpăra nimic cu banii câștigați?

Deriva conservatoare, adoptarea de soluții facile și de măsuri menite să mențină situația, refuzul de a ataca problemele de structură ale economiei explică astfel adâncirea, mai ales din a doua jumătate a anilor '70, a crizei „socialismului dezvoltat”.

Anii 1970–1985 au cunoscut o încetinire continuă a ratei anuale de creștere, atât în producția industrială (ajunsă de la 8,4% în a doua jumătate a anilor '60, la 3,5% în anii 1981–1985), cât și în producția agricolă (ajunsă de la 4,3% la 1,4%); la acestea se adaugă scăderea productivității (de la 6,3% la mai puțin de 3%) și a investițiilor (de la 7,5% la 1,8%). În această curbă descendentă, mijlocul anilor '70 constituie, după J. Sapir, veritabila ruptură, care atinge centrul vital al economiei sovietice, industria. Acest proces s-a dezvoltat într-o conjunctură demografică și socio-economică inedită pentru țară. Până atunci, economia putuse întotdeauna să recurgă la importante resurse de mână de lucru, risipite în mare măsură din anii '30, și să-și întemeieze creșterea pe o bază extensivă, grație exploatării, prin mâna de lucru rurală, puțin exigentă în privința condițiilor de viață, a resurselor

naturale pletorice. De la începutul anilor '70, însă, URSS a intrat într-o nouă fază, aceea a unei țări urbanizate, cu o demografie în declin, unde industria nu mai este motrice în materie de locuri de muncă. O mutație dificilă se impune: aceea a trecerii de la un model de dezvoltare extensiv la un model intensiv.

II. Dificultățile unei agriculturi asistate și ineficace

Agricultura a rămas sectorul cel mai fragil al economiei sovietice. Începând din anii '70, creșterea a fost aici deosebit de slabă. Țara a cunoscut, într-o perioadă de 15 ani, opt recolte dezastruoase (1969, 1972, 1974, 1975, 1979, 1980, 1981, 1984), puse de autorități pe seama calamităților climaterice. În realitate, cu totul alte probleme explică aceste recolte slabe: condițiile deplorabile de transport și de depozitare, responsabile de pierderi ce ajung la 15-20% din recoltă; implantarea artificială, în regiuni periferice slab populate, a unei agriculturi impuse prin metode administrative („Pământurile desțelenite“) și, ceea ce este și mai important, ruptura – începând cu colectivizarea – a legăturii de proprietate dintre muncitorul agricol și pământ.

În aceste condiții, guvernul sovietic a trebuit să recurgă la importuri masive de cereale (îndeosebi nord-americane): de la aproape 25 de milioane de tone pe an (în anii 1972–1979) până la aproape 40 de milioane de tone pe an (în anii 1979–1984).

Aceste importuri masive au survenit chiar atunci când statul a investit, din a doua jumătate a anilor '60, sume considerabile în agricultură. Pentru fiecare rublă investită,

statul nu câștiga însă decât 39 de copeici. Așa cum a scris A. Nove, „spre deosebire de perioada în care agricultura era exploatată în beneficiul industriei, ea a devenit, sub Brejnev, o povară majoră pentru economie“. În realitate, vagabondajul în zona rurală supraexploată de la colectivizarea forțată a atins un punct ireversibil, în ciuda câtorva măsuri stimulative luate de noua echipă aflată la putere din 1964 și a injecției masive (mai ales din anii 1972–1975) de investiții într-un sector sinistat.

Printre măsurile stimulative, cele mai importante au fost (potrivit unui decret din 26 martie 1965) atenuarea tutelei asupra colhozurilor, care nu mai erau supuse unui plan de vânzări, stabilit pe cinci ani, la prețuri fixe, având acum autorizația de a vinde statului surplusurile la prețuri ce depășeau cu cel puțin 50% pe cele de la livrările obligatorii; creșterea substanțială a prețurilor produselor agricole (+20% în 1965, +25% în 1970, +12% în 1979, +16% în 1983); înlocuirea remunerării colhoznicilor după „zile-muncă“ printr-un salariu lunar. Guvernul a extins, de asemenea, asupra colhoznicilor, beneficiul pensiilor, al securității sociale și al pașaportului intern. Aceste măsuri, care puneau capăt discriminării juridice căreia îi fusese victimă colhoznicul, adevărat „cetățean de clasa a II-a“ începând din anii '30, s-au dovedit, totuși, insuficiente pentru a opri exodul rural din ce în ce mai puternic. Acesta a căpătat în unele regiuni (Rusia de nord-vest, Rusia centrală) astfel de proporții încât numeroase exploatații agricole colective au ajuns să ducă lipsă de forță de muncă, iar zone întregi au fost proclamate oficial ca „fără perspective“.

Brejnev s-a făcut campionul unei politici de investiții importante în agricultură. Pentru prima dată, sectorul agricol beneficia de priorități, deși importanța sa relativă în economie scădea. În ciuda eforturilor financiare consi-

derabile, rezultatele au rămas mult în urma previziunilor. Guvernul s-a preocupat atunci de problema-cheie a „gospodăriei auxiliare individuale“, care asigura, din a doua jumătate a anilor '30, supraviețuirea alimentară a colhoznicilor. Unele obstacole în exploatarea loturilor individuale au fost ridicate. În 1977, apoi în 1981, o serie de măsuri (dublarea suprafeței autorizate, suprimarea limitelor „șeptelului familial“, noi posibilități oferite colhoznicilor de a se împrumuta pentru a-și procura echipament etc.) au fost luate pentru a susține sectorul privat, a cărui importanță în producția agricolă rămânea considerabilă (între 25 și 30% din producția totală de carne, lapte, ouă, lână și legume). Aceste măsuri nu au pus, însă, în discuție cadrul general al sistemului colhoznic, a cărui finalitate, de la principiile de fixare a prețurilor la modul de a controla oamenii, trecând prin planificare, a rămas preluarea produselor și nu dezvoltarea. În această privință, comportarea autorităților locale este semnificativă: ele au continuat, ca și în trecut, în ciuda numeroaselor chemări la ordine, venite de la centru, să pună piedici gospodăriei individuale, sperând astfel să-i constrângă pe colhoznici să lucreze mai mult pe pământurile colhozului.

În speranța de a ameliora eficiența agriculturii, autoritățile s-au lansat, începând din a doua jumătate a anilor '70, într-o serie de reforme destinate să integreze mai bine agricultura în „complexul agro-alimentar“. În anii 1977–1978 au fost experimentate „uniunile de producție“, grupând colhozuri, sovhozuri, uzine alimentare și laboratoare de cercetări și având obiectivul de a stimula specializarea și transformarea produselor agricole. La începutul lui 1982, persistența problemelor agricole a determinat guvernul să ia măsuri mai radicale și să încerce o reformă care se voia majoră: crearea

„complexelor agro-industriale“. Aceste „complexe“ urmau să integreze, în cadrul raionului, într-o „uniune agro-industrială de raion“, fermele de stat, colhozurile, întreprinderile deservind agricultura cu mijloace mecanice sau chimice sau transformând materiile prime agricole. Această reorganizare trebuia să realizeze, în sfârșit, integrarea – atât de deficitară în URSS, încă din anii '30 – a agriculturii. În realitate, „complexele agro-alimentare“ au rămas mai mult o regrupare administrativă decât o filieră economică viabilă, având propria sa logică și dinamică.

Întocmai ca în industrie, toate reformele anilor '70 au dus la înmulțirea structurilor administrative, care au îngreunat mai mult gestiunea birocratică a agriculturii. Pentru a contrabalansa acest risc, și cu speranța de a-i cointeresa mai mult pe colhoznici în munca lor – problema constantă a regimului de la colectivizarea forțată a agriculturii –, a fost favorizată dezvoltarea brigăzilor cu contract colectiv, însărcinate cu întreg ciclul de cultură pe o suprafață dată și remunerate după rezultatele efective. Această metodă, care nu avea nimic revoluționar, a suscitat totuși împotrivirea a numeroși conducători locali din sectorul agricol, neliniștiți de a vedea reconstituindu-se, în cadrul colectiv, solidarități noi, adesea de tip familial, majoritatea membrilor unei brigăzi fiind cel mai adesea rude.

Rezistențele la nivel local sunt revelatoare pentru obișnuințele existente de la colectivizarea brutală a satelor. Colhoznicii s-au obișnuit să nu mai aibă încredere într-un stat care, de când țineau ei minte, îi înșelase și spoliase. Atât timp cât se menținea exploatarea colectivă, impusă prin forță, și sistemul de control instaurat în anii '30, au subzistat comportamente, ale țăranilor, ca și ale cadrelor locale, care au reprezentat tot atâtea obstacole în calea îmbunătățirii productivității agricole. Strategia

brejnevistă, combinând menținerea structurilor și efortul financiar considerabil în favoarea agriculturii în ansamblul ei, nu a reușit să rezolve problema de fond a agriculturii sovietice: ruptura legăturii între om și pământ. Ea nu a izbutit decât o sporire a risipei. La moartea lui Stalin, URSS avea o agricultură într-o stare jalnică, dar cu cost mai mic economic, dacă nu și uman. La moartea lui Brejnev, agricultura rămânea un sector în criză, care costa din ce în ce mai scump colectivitatea.

III. Criza organizării muncii

În industrie, același refuz de a ataca problemele de structură, într-o conjunctură ale cărei date noi le-am analizat mai sus, a jucat un rol capital în grava criză care s-a instalat în inima industriei sovietice, începând cu mijlocul anilor '70, într-o economie care prezenta de acum înainte cvasitotalitatea trăsăturilor unei economii industriale dezvoltate, care nu mai putea, ca în trecut, să-și continue creșterea printr-o modalitate esențial extensivă.

Această criză s-a tradus printr-o acumulare de simptome, reperate cu precizie, în ciuda dificultăților accesului la sursele statistice, de un număr de economiști occidentali: scăderea brutală a ratelor de creștere, prăbușirea progreselor în productivitate, scăderea productivității capitalului, cvasioprirea investițiilor, stagnarea consumului.

Această situație decurgea dintr-un șir de constrângeri pe termen lung, ca și dintr-o politică specifică, analizată mai sus. Printre aceste constrângeri pe termen lung pot fi citate:

► O demografie defavorabilă, mai ales, în ceea ce privește populația activă. Începând din a doua jumătate a

anilor '70, a devenit imposibil să se mențină cu orice preț creșterea economică, recurgându-se, ca în trecut, la noi angajări de personal. Din această cauză a trebuit ca rata de creștere a producției să se alinieze tot mai mult la cea a productivității. În acest context, se înțelege mai bine de ce guvernul s-a lansat în „opțiunea ocotirii” (J. Sapir), care consta în importul masiv de tehnologie străină, în speranța de a mări cu ajutorul ei productivitatea, mai degrabă decât să se aștepte lentele și ipoteticele rezultate ale unei reforme structurale a organizării muncii.

- ▶ Deplasarea constantă spre est a resurselor naturale și, mai ales, energetice, care a sporit considerabil costurile exploatării, agravând și mai mult problema, totdeauna crucială în URSS, a transporturilor.

- ▶ Îmbătrânirea echipamentelor, puțin reînnoite, din cauza opririi cvasitotale a investițiilor productive.

- ▶ Ponderea, din ce în ce mai apăsătoare, a cheltuielilor militare într-o conjunctură caracterizată de „cursele înarmărilor”.

- ▶ Criza organizării muncii, marcată prin stagnarea, apoi prin eșecul reformei mereu reformată, rezultat al unei derive conservatoare a politicii echipei aflate la putere.

Acest ultim factor a fost, incontestabil, elementul crucial al crizei, așa cum a subliniat, în 1983, academicianul Tatiana Zaslavskaia, într-un celebru raport, prezentat, mai întâi, în ședințe închise ale Academiei de Științe și forurilor de partid, trecut apoi „clandestin” în Occident, sub numele „Raportul de la Novosibirsk”. Pentru Tatiana Zaslavskaia și colaboratorii ei, dintre care un mare număr erau grupați în jurul revistei „Eho”, originea crizei trebuia căutată în incapacitatea sistemului sovietic de a asigura utilizarea eficientă a potențialului uman și intelectual al societății. Sistemul rămâne, în esență, în ciuda reformelor interve-

nite, în anumite domenii, de la moartea lui Stalin, neschimbat din anii '30: o centralizare excesivă, o planificare prea strictă, o reglementare centralizată și birocratică a tuturor formelor de stimulare materială a oamenilor muncii, o interdicție – sau, mai bine zis, un control strict – a tuturor formelor de activitate neorganizate ale populației (servicii, comerț). După Zaslavskaia, aici se afla paradoxul fundamental al sistemului: oamenii muncii aveau ca singur orizont admisibil de activitate sectorul socialist. Orice inițiativă personală era respinsă în ilegalitatea economiei paralele; de altfel, pentru individ era imposibil să desfășoare o inițiativă creatoare în sectorul socialist. Teoretic, inițiativa era încurajată, dar formulele diverse de participare a muncitorilor la gestiunea întreprinderilor se loveau de limitarea drepturilor întreprinderii înseși: cum să participi la gestiune, dacă tot ceea ce este permis rămâne „a face mai bine decât s-a prevăzut în Plan”? Deși se presupune că muncitorul se comportă spontan în interiorul societății, lui i se refuză mijloacele unei atitudini autonome și responsabile în acest sens. În privința primelor, distribuite „celor mai buni”, ele pierd din eficacitate din două motive: pe de o parte, aproape automate și solid instituționalizate, ele sunt, cel mai adesea, independente de performanțele reale; pe de altă parte, dată fiind penuria endemică de bunuri de consum, ele nu pot satisface dorințele de consum ale oamenilor muncii. Creșterea vertiginoasă a sumelor lăsate la casele de economii confirmă această problemă.

Contradicțiile amintite, nota cu perspicacitate Tatiana Zaslavskaia, nu erau noi. Dacă erau însă suportabile și suportate în anii lui Stalin, când muncitorii erau supuși unei discipline militare în industrie, iar țăranii, închiși în colhozuri, nu aveau dreptul de deplasare, fiind lipsiți de

pașaportul intern, ele nu mai erau acceptabile în anii 1970–1980, pentru că societatea sovietică se schimbase profund, se urbanizase și văzuse nivelul său de instruire profund schimbat.

Potrivit „Raportului de la Novosibirsk“, o concluzie se impunea: pentru a ieși din criza provocată, înainte de toate, de eșecul modului de organizare a muncii, instituit în anii '30 și niciodată reformat în chip real, trebuia autorizată desfășurarea inițiativei private, definit un câmp „opțional“ (din punctul de vedere al societății) al activităților susceptibile de a fi exercitate cu titlu privat. În chip semnificativ, una din primele măsuri economice luate de Mihail Gorbaciov la începutul *perestroikăi* a fost, conform ideilor exprimate în cercurile „Eho“-ului, lărgirea sferei de inițiativă privată. În privința sectorului socialist, el trebuia, de asemeni, potrivit ideilor reformatoarelor de la „Eho“, să fie reformat. În ce măsură însă și în ce direcție? În aceste probleme, părerile rămâneau împărțite în privința gradului de autonomie pe care trebuiau să-l primească întreprinderile într-un sistem care rămânea planificat. Care trebuia să fie locul ministerelor economice, sectoriale și tutelare? Dar al Gosplanului – Comitetul de stat pentru planificare? Să se consacre exclusiv planificării macro-economice, lăsând o mare zonă de autonomie a gestiunii întreprinderilor? Ce loc să se acorde pieței și planului? Tot atâtea dezbateri, care aveau să orienteze opțiunile economice ale *perestroikăi*.

MUTAȚIILE SOCIALE ÎN „ERA STAGNĂRII”

„În timp ce Brejnev dormea, țara lui cunoștea o adevărată revoluție socială”, scria, în 1986, M. Walker, într-o lucrare consacrată apariției *perestroikăi*. Într-adevăr, în decurs de 20 de ani (1965–1985), societatea sovietică s-a transformat profund, modificând deopotrivă datele funcționării economiei și cele ale raporturilor dintre societate și putere. Judecând după arhivele astăzi disponibile, puterea nu a fost în stare să discearnă aceste mari evoluții sociale. Concentrându-și toată atenția asupra unui strat ultraminoritar de „dizidenți”, asupra „diversiunilor ideologice puse la cale din străinătate”, regimul nu a știut să vadă ivirea unei noi societăți, apariția unei societăți civile. Astfel, chiar după 1985, reformele au fost îndeplinite, de fiecare dată, cu întârziere. Incapabilă de a evalua situația, puterea nu a fost niciodată în măsură să anuleze distanța: societatea a păstrat un avans în timp.

I. Mutațiile demografice

Am evocat deja o primă mutație, a cărei influență asupra economiei a fost de primă însemnătate: încetinirea creșterii demografice (urmare a scăderii ratei de natalitate cu șapte puncte și a creșterii ratei de mortalitate cu trei puncte, între începutul anilor '60 și sfârșitul anilor '70). Această evoluție a fost însoțită de diminuarea rezervelor populației active, a cărei repartiție s-a modificat, de altfel, sensibil în beneficiul sectorului terțiar și în detrimentul sectorului agricol. Începând

din 1974, statisticile demografice sovietice au încetat să mai divulge numeroși indicatori importanți: rata mortalității infantile, speranța de viață. Această situație a intervenit într-un context de netă degradare a mai multor indicatori demografici: creșterea puternică a mortalității infantile în 1973 (ea a atins, în acest an, 32‰), creșterea sinuciderilor (+30% între 1970 și 1980), a omuciderilor (+85%), a deceselor provocate de accidente de muncă (+72‰). Dincolo de această situație preocupantă, una din evoluțiile demografice cele mai remarcate a fost diferențierea progresivă a ratelor de creștere. Progresul numeric al populațiilor neslave a apărut, de-a lungul acestei întregi perioade, ca mult mai rapid. Global, populațiile musulmane, estimate la 22,5 milioane în 1959 (10,7% din total), au atins, în 1979, 42 milioane de locuitori (16% din total). Această evoluție demografică i-a făcut pe unii observatori să prezică, de la sfârșitul anilor '70, o „destrămare a Imperiului” sub presiunea demografică neslavă. În realitate, așa cum avea să arate evoluția *perestroikăi*, contestațiile, apoi secesiunea au venit mai întâi de la micile republici baltice, cu o demografie stagnantă, dar cu o identitate națională foarte puternică.

Și mai important, așa cum a demonstrat demograful Alain Blum, evoluțiile demografice divergente în cadrul Uniunii Sovietice dovedeau, deopotrivă, marea autonomie a comportamentelor demografice, forța „imperturbabilului termen lung” și suprapunerea diverselor societăți care au țâșnit cu forță în a doua jumătate a anilor '80.

II. Urbanizarea și consecințele ei

O altă mutație majoră – urbanizarea și corolarul ei, dezvoltarea generalizată a instruirii. În 20 de ani, populația urbană a crescut de la 49% la 66% din populația totală. La

Începuturile anilor '80, peste 180 de milioane de sovietici trăiau în orașe, față de 56 de milioane în 1939. Statisticile arată o creștere a tuturor categoriilor de orașe, marile metropole jucând un rol motor în acest proces, întrucât, în 20 de ani, numărul orașelor cu peste un milion de locuitori a ajuns de la 3 la 23. De la începutul anilor '60 și până la începutul anilor '80, peste 35 de milioane de persoane au migrat de la sat la oraș.

Noua societate urbană reprezenta, mai întâi, o nouă forță de muncă. Până la sfârșitul anilor '50, marea majoritate a slujbelor urbane cereau o slabă calificare și erau la îndemâna foștilor țărani, deveniți muncitori, exercitând tot o muncă fizică, dar diferită de cea pe care o făcuseră. Chiar dacă țărănimea fusese înlocuită prin clasa muncitoare, existau încă foarte puțini „specialiști” de nivel înalt. Este suficient de amintit că, în 1956, 69% dintre directorii de uzine și 33% dintre ingineri aparțineau categoriei „*praktiki*”, adică a celor „formați în ateliere”, care nu aveau, în majoritate, decât școala primară sau, în cel mai bun caz, și pe cea medie, neterminată.

În anii '60-'70, s-a creat o structură a populației urbane mult mai variată, mai educată și mai bine diferențiată profesional. La începutul anilor '80, 40% din populația urbană era compusă din „specialiști” care aveau studii medii „specializate” sau studii superioare. Ameliorarea normelor profesionale și educative, începută în cursul anilor '30, a ajuns la un punct maxim în cursul anilor '70, cu un vast fenomen de promovare pe generații, modificând profund conceptul însuși de „intelighenția”, ieri o elită, de acum înainte o masă de oameni compusă din numeroase grupuri, subgrupuri și categorii: tehnicieni, gestionari, funcționari administrativi, oameni de știință, educatori, activiști politici, artiști. Doi sociologi sovietici, L.A. Gordon și V.V. Komarovski, au relevat

existența a trei generații care compuneau, la începutul anilor '80, populația urbană, punând accentul pe importanța circuitelor de promovare profesională și socială. Generație după generație, oamenii lucrau tot mai puțin cu brațele. Peste o treime din fiecare generație a urcat câteva trepte pe scara socio-profesională. Incontestabil, a fost vorba de unul din elementele majore, dacă nu de un anumit „consens“, cel puțin de un anumit „aranjament“ între regim și societate. Începând din anii '70, circuitele de promovare tind, totuși, să se blocheze.

O asemenea abordare, prin intermediul generațiilor – perioada sovietică a istoriei ruse, astăzi încheiată, nu a durat decât timp de trei generații –, pune în lumină mai ales interacțiunile, tensiunile și conflictele care au însoțit schimbul acestora. Prima dintre ele a făcut ca țara să treacă prin etapa industrializării, dar ea însăși a profitat puțin de aceasta, într-un sistem marcat prin penalizarea extremă a relațiilor de muncă. Acești oameni, care au cunoscut încercările colectivizării forțate, ale industrializării accelerate, războiului și, adesea, ale Gulagului, erau, în majoritate, muncitori de tip tradițional. Chiar la apogeul carierei lor profesionale, la sfârșitul anilor '40 și la începutul anilor '50, 80% dintre ei continuau să execute o muncă fizică. A doua generație a avut mai multe posibilități de promovare. Ea a fost cea dintâi în care au existat mai mulți muncitori angajați în industrie decât în agricultură, prima în care numărul muncitorilor nemanuali egala numărul muncitorilor manuali necalificați. Această generație a beneficiat din plin de depenalizarea relațiilor sociale și de liberalizarea inițiate de N.S. Hrușciiov, începând din a doua jumătate a anilor '50, ca și de rapida creștere generală a nivelului de instruire. A treia generație a cunoscut, de asemenea, o puternică ridicare profesio-

nală; de la începutul carierei lor, reprezentanții acestei generații care au intrat în rândul muncitorilor intelectuali au fost de două ori mai numeroși decât cei intrați în rândurile muncitorilor manuali. Însă în chiar momentul în care șansele de promovare prin educație erau reale, această generație nu a mai putut să fie satisfăcută de mecanismele economice și de relațiile de producție existente din anii '30. De unde paradoxul relevat de L.A. Gordon și V.V. Komarovski: „O structură socioprofesională, în sfârșit adecvată necesităților sistemului științifico-industrial, era încorsetată într-un sistem de producție prizonier încă al unei epoci tehnice și tehnologice depășite.“ În absența unei reforme adevărate, ridicarea spectaculoasă a nivelului de instruire, profesionalizarea tindeau să genereze o criză socială, care a început să se facă simțită, din a doua jumătate a anilor '70, prin diverse manifestări, cum erau: nemulțumirea generalizată a tinerilor angajați, care primiseră o bună instruire și o formație profesională de înalt nivel; „răul climat socioprofesional“ (pentru a relua jargonul „limbii de lemn“ sovietice) în multe locuri de muncă; folosirea deficitară a inginerilor și oamenilor de știință, risipindu-și timpul în activități subalterne din cauza lipsei de tehnicieni și de personal auxiliar, și, invers, promovarea masivă în posturi de răspundere a unor persoane „gri“, fără competență reală.

Una din consecințele majore ale dezvoltării urbanizării a fost constituirea a ceea ce sociologul O.N. Ianițki numește „micro-universurile urbane“. Departe de a se limita la diferite forme de viață socială la scară mică – familie, prieteni, comunități locale, asociații, grupuri diverse de contact –, dezvoltarea micro-universurilor urbane a generat constituirea unor adevărate rețele și structuri neoficiale, care, la rândul lor, au creat fundamentele unei veri-

tabile opinii politice. Mult timp, existența acestor structuri neoficiale a fost negată atât de către știința sovietică, cât și de sovietologia occidentală, care privilegia determinismele ideologice, excluzând orice dinamică socială autonomă. Or, în anii 1970–1980, realitatea urbană, din ce în ce mai puternică, și ridicarea generală a nivelului de instruire au dat naștere unui sistem social din ce în ce mai complex, unei întregi game de „structuri neoficiale”, de „micro-universuri”, de spații de „microautonomie”, cu publicul lor, culturile și „contra-culturile” lor, care au început să-și facă auzite opiniile și revendicările lor. În general, viața culturală – între cultura „oficială” și cultura „dizidență” – a servit drept laborator de experimentare pentru aceste prime manifestări spontane ale unei opinii publice. Cazul cântărețului V. Vâsoțki (mort în 1980, la vârsta de 42 de ani) este, în această privință, exemplar pentru apariția concomitentă a unei culturi paralele și a unor structuri neoficiale, care au cuprins un public mult mai larg decât cercurile tradiționale ale intelighenției moscovite sau leningrădene. Iată un cântăreț, prost văzut de autorități, pentru că prin cântecele sale contestatare, populiste și amare denunța toate tarele sistemului (în timpul vieții sale, s-a imprimat doar un singur disc cu cântecele lui), care a devenit un adevărat purtător de cuvânt al celor dezmoșteniți și umiliți, fiind ascultat de zeci de milioane de auditori din toate straturile societății (grație a milioane de casete pirat). Funeraliile sale au fost prilejul unei manifestări spontane, cea mai importantă cunoscută de capitala sovietică din 1927!

Existența acestui tip de fenomene era semnul apariției, în anii '70-'80, nu numai a contra-culturilor de masă, dar și a unei adevărate societăți civile. Așa cum scria, în 1989, istoricul Moshe Lewin: „Prin societatea

civilă înțelegem agregatul de rețele și instituții care fie există și acționează independent de stat, fie emană de la stat, dar își datorează, în chip autonom, punctul lor de vedere asupra problemelor de interes local sau național și încearcă, apoi, să-și convingă membrii, grupurile mai mici și, în sfârșit, autoritățile... Treptat, opinia publică, schimbările intervenite în starea de spirit și reacțiile publicului pătrund în organismele statului și Partidului... Conceptul unei societăți civile funcționând în chiar inima bastionului etatismului – printre straturile largi de funcționari, de «lideri de opinie» politică și până în aparatul de partid – lansa o sfidare clară ideilor acceptate automat despre statul sovietic. Era un concept nou, pentru o situație nouă.”

III. O participare solicitată, o unanimitate de fațadă

Conștient de necesitatea de a fi prezent în spațiile de micro-autonomie, aflate în curs de formare, și de a le controla, regimul s-a străduit să instituționalizeze viața socială și să reactiveze – desigur, într-o măsură mai mare decât pe timpul lui Hrușciiov – participarea societății la viața publică.

Conceptul însuși de „stat al întregului popor”, oficializat și propulsat la începutul anilor '60, afirmarea unei „democrații socialiste”, cu ritualul ei de alegeri, considerate a contribui la integrarea societății sovietice și a vehicula un model social reprezentat de candidați, dezvoltarea unei rețele întinse de comitete ale „controlului popular”, de „miliții populare”, funcționarea mai activă (deși controlată de instanțe superioare) a sovietelor au mers în aceeași direcție a unei participări solicitate. În cursul întregii perioade, Partidul a rămas o structură esențială de participare. În 15

ani (1965-1980), numărul membrilor săi a crescut cu 42%, ritmul fiind de o jumătate de milion de înscrieri pe an, pentru a atinge cifra de 17 milioane de membri PCUS la începutul anilor '80. Recrutarea tindea să-i privilegieze tot mai mult pe „cei mai buni“, adică pe cei mai instruiți, într-un sistem unde intelectualul nu putea fi decât un „intelectual ieșit din popor“, vechea inteligență fiind constrânsă la exil sau sfărâmată prin epurări. Dintre noii membri (sfârșitul anilor '70 – începutul anilor '80), aproape 50% terminaseră studii superioare. În realitate, carnetul de partid constituia, tot mai mult, o „întregire“ utilă diplomei, înlesnind o carieră, dar implicând doar un angajament minimal și formal: acela de respecta „regulile jocului“, dintre care principala era de a nu critica deschis regimul, de a închide ochii asupra contradicțiilor dintre discursul politic și viața de zi cu zi în „socialismul real“, marcată de apatie, adeziune de fațadă, cinism, corupție și, mai ales, de predominarea intereselor individuale asupra intereselor colective. În aceste condiții, comunistul devenea „omul dedublat“ prin excelență, capabil de a servi regimul, fără a împărtăși, în sinea lui, convingerile exprimate cu voce tare.

Dintre cei 17 milioane de comuniști, circa un sfert (4 milioane) exercitau o funcție electivă în cadrul uneia din cele 400.000 de organizații de bază. Aceste patru milioane de persoane, considerate repede de cei din jur ca „activiști“, constituiau, în principiu, „pepiniera politică“ din care erau aleși autenticii „activiști“ ai PCUS (circa 400.000 de persoane). În realitate, promovarea de la bază la vârf era tot mai mult blocată: calea electorală, asigurând – ca și în anii '30 – promovarea activiștilor de la bază, ducea din ce în ce mai rar la posturile râvnite ce se aflau pe diversele liste ale nomenclaturii, la diverse niveluri de putere – raion, regiune, republică, Uniune. Aceste liste ale nomenclaturii

erau, de fapt, tot mai dependente de funcțiile precise din administrația politică și economică, în care postulanții erau direct numiți de administrația lor tutelară. Anii '70-'80 au cunoscut închiderea foarte fermă a căilor de promovare, care aveau, din ce în ce mai mult, tendința de a funcționa în circuit închis. În timpul acestor ani de mare stabilitate politică și de restaurare conservatoare, nomenclatura – noțiune intrată în terminologia internațională de la publicarea cărții de succes a lui M. Voslenski – a reușit să se cristalizeze într-o adevărată castă, cu privilegiile și cu statutul ei social. Stabilitatea politică a anilor lui Brejnev a permis dezvoltarea unor elite puternice, sigure de ele însele, atașate avantajelor lor și posibilității de a se reproduce fără teama de ziua de mâine. Această înrădăcinare a elitelor, constituită din rețele de putere, chiar în clanuri sau în „feudalități”, cu ierarhia, teritoriul și clientela lor, intra în contradicție cu cealaltă componentă a politicii sociale a regimului, încurajând o participare masivă. De ce să participi dacă nu poți, în cel mai bun caz, să accezi la un statut onorific, dar iluzoriu, de subelită? La ora la care „pasarelele” de promovare socială se închid, în care nomenclatura încremenește sau se afirmă o separare crescândă între cei care au puterea („ei”) și „oamenii de rând” („noi”), participarea solicitată de regim în încercarea de a controla noile spații de autonomie, care riscă a fi însușite de societatea civilă, nu mai putea să fie decât din ce în ce mai formală.

Una din formulele cele mai răspândite ale răspunsului social la discursul puterii a fost adeziunea de fațadă, care marca, în realitate, o formidabilă nepăsare. Această atitudine a fost foarte răspândită în lumea muncitorească, unde a apărut ca un ultim avatar al rezistenței pasive experimentate cu succes pornind de la marile ofensive productiviste din anii '30. Adeziunea de fațadă, preluată de

organele locale ale puterii, mulțumea pe toată lumea și ascundea problemele. Rarele inițiative ale conducătorilor tot mai bătrâni erau analizate, comentate, parafrazate de „colectivele de oameni ai muncii“, reluate în nenumărate rapoarte liniștitoare, adresate autorităților centrale. Această adeziune de pură formă era însă însoțită de o imensă nepăsare în muncă și de o lipsă totală de conștiință profesională pe care le dezvăluiau statisticile dezastruoase ale productivității la sfârșitul erei Brejnev.

IV. Formele dezacordului și ale excluderii

În timp ce formele „micilor aranjamente“ și ale rezistenței pasive rămân amplu majoritare, forme mai active de dezacord încep să se manifeste începând din a doua jumătate a anilor '60. Arhivele disponibile astăzi dezvăluie până la ce punct aceste forme de dezacord rămâneau și minoritare, și derizorii: în prima jumătate a anilor '60, rapoartele KGB înregistrează 1300 de „opozanți clandestini“ în 1961, 2500 în 1962, 4500 în 1964, 1300 în 1965. Activitățile acestor rare „elemente antisovietice“ se mărgineau, în general, la difuzarea câtorva manifeste, la scrierea unor inscripții pe ziduri, la trimiterea de scrisori anonime administrației, scrisori în care era criticat regimul. Absența organizării „opozanților“ era evidentă, ca și sărăcia de idei a programelor lor. Aceste grupuscule erau urmărite, unii din membrii lor arestați, dar alții – dovadă că timpurile se schimbaseră – nu făceau decât obiectul unei „discuții profilactice de avertisment“. În definitiv, așa cum recunoștea, în 1973, Iuri Andropov, la acea dată șeful KGB, „acești minori, acești bolnavi mintali și acești criminali... nu tulbură deloc situația, în ansamblu normală, din țară“.

În realitate, perturbarea venea acum din altă parte: mai puțin de la cei care încălcau legea decât de la cei care își făceau un titlu de onoare să ceară respectarea Constituției. „Dizidenții“, acești opozanți de tip nou, provocau prin comportamentul lor o adevărată revoluție coperniciană. Demersul lor era contrar practicilor clandestine ale „opozanților antisovietici“. Nu mai era vorba să se nege legitimitatea regimului, ci să se ceară imperios respectarea strictă a legilor sovietice, a Constituției și a acordurilor internaționale semnate de URSS. Modalitățile de acțiune ale dizidenților erau în conformitate cu acest nou principiu: refuzul clandestinității, deschiderea spre lume, transparența mișcării, larga publicitate în jurul acțiunilor întreprinse grație recursului, cât mai frecvent posibil, la conferințele de presă, cu invitarea corespondenților străini. O astfel de revoluție nu mai era, evident, posibilă decât pentru că statul însuși se schimbase. El se străduia acum să nu mai încalce în chip prea deschis „legalitatea socialistă“. Un alt factor decisiv în apariția mișcării dizidente: importanța căpătată de opinia publică internațională într-o conjunctură mondială marcată deopotrivă de destindere și de o puternică degradare a imaginii URSS în lume.

Din fenomenul dizidenței, lumea exterioară a reținut, înainte de toate, câteva imagini impresionante: gestul simbolic de protest a opt persoane, la 25 august 1968, în plină Piață Roșie, împotriva intervenției sovietice în Cehoslovacia, expulzarea lui Aleksandr Soljenițîn din URSS, scurt timp după publicarea *Arhipelagului Gulag*, care, în câteva luni, a devenit un best-seller mondial; internarea câtorva dizidenți celebri – Bukovski, Pliușci, generalul Grigorenko – în „spitale psihiatrice“, exilarea la Gorki, în 1980, a academicianului contestatar Andrei Saharov și a soției sale,

Elena Bonner. Au exista însă și multe alte forme, mai puțin spectaculoase, de dezacord, care permiteau să se evite proscrierea și condamnarea, o întreagă gamă de atitudini și comportamente mergând de la participarea la asociații de apărare a patrimoniului cultural sau religios, la scrierea „pentru generațiile viitoare” de texte atunci nepublicabile (și care aveau să constituie esențialul literaturii din perioada *perestroikăi* lui Gorbaciov) sau la refuzul de a face carieră (câți tineri nu au devenit, în ani '70, măturători sau portari?).

Formele de contestare cele mai active s-au manifestat, mai ales, în trei medii: intelighenția creatoare, credincioșii și anumite minorități naționale.

Dezamăgită de amânările lui Hrușciov, intelighenția creatoare a primit căderea lui cu indiferență. Noua echipă conducătoare, în care Mihail Suslov juca rolul de ideolog șef, și-a manifestat aproape imediat voința de a încheia definitiv era dezghețului cultural. În septembrie 1965, scriitorii Andrei Siniavski și Iuri Daniel au fost arestați pentru că și-au publicat, sub pseudonim, scrierile lor în străinătate, de unde reveniseră, tipărite, în Uniunea Sovietică. Ei au fost judecați, în februarie 1966, și condamnați la pedepse grele de lagăr. Acest proces a fost primul proces politic al epocii post-staliniste. El trebuia să aibă valoarea de exemplu și de avertisment: importanța lui a rezidat în faptul că acuzații erau scriitori condamnați în virtutea art. 70 al Codului Penal, adoptat în timpul lui Hrușciov, care definea delictul de „agitație sau propagandă, dusă în scopul subminării puterii sovietice... prin afirmații calomnioase, denigrând statul și societatea”. Acest articol avea să fie frecvent utilizat pentru a reprima diverse forme de rezistență. La 5 decembrie 1965, o manifestație de sprijin a reunit circa 50 de persoane în Piața Pușkin din Moscova.

Pentru prima dată, au fost prezentate două revendicări inedite: respectarea Constituției și caracterul public al debaterilor – *glasnost* – în procesul lui Siniavski și Daniel. În ciuda pedepselor grele date acuzaților, acest „caz” a demonstrat că statul nu mai beneficia de totala impunitate. Se născuse o nouă formă de rezistență.

În cercurile intelighenției, procesul lui Siniavski și Daniel a suscitat reacții care relevau drumul parcurs de la cazul Pasternak: 63 de membri ai Uniunii Scriitorilor, cărora li s-au adăugat mai mult de 200 de alți intelectuali, au adresat o scrisoare colectivă Congresului al XXIII-lea al Partidului și Prezidiului Sovietului Suprem, cerându-le să-i pună pe scriitorii condamnați în libertate pe cauțiune. Procesul lui Siniavski și Daniel a fost urmat de alte arestări și condamnări, cum s-a întâmplat cu Aleksandr Ghinzburg, autorul unei *Cărți Albe* a protestelor împotriva procesului din februarie 1966, Pavel Litvinov și Gheorghi Galanskov, fondatorii revistei *samizdat* „Phenix – 66”, Aleksandr Marcenko, autorul primei cărți (*Mărturia mea*) despre lagărele din perioada lui Hrușciov, larg difuzată prin *samizdat*. Începând din aprilie 1968, dizidenții au reușit să editeze „Cronica evenimentelor curente”, care apărea la două-trei luni, semnalând toate încălcările libertăților. Această experiență nu a fost însă de durată: decapitată printr-un val de arestări în octombrie 1972, redacția s-a reconstituit cu greutate și publicarea revistei a devenit tot mai episodică.

La sfârșitul anilor '60, principalele curențe ale dizidenței se regroupau într-o „Mișcare democratică”, având structuri foarte laxe și cuprinzând pe reprezentanții a trei „ideologii”, care se constituiseră în perioada post-stalinistă cu tot atâtea programe de acțiune: „marxism-leninismul adevărat” (reprezentat de Roy și Jaures Medvedev), „libe-

ralismul occidentalist“ (încarnat de Andrei Saharov) și „ideea creștină și slavofilă“ (apărată de Aleksandr Soljenițân). Aceste trei mari orientări au reapărut în forță, într-un alt context, în cursul primilor ani ai *perestroikăi*, marcați de o adevărată liberalizare a cuvântului. Primul program pornea de la ideea potrivit căreia, după „devierea stalinistă“, o „reîntoarcere la sursele leniniste“ va permite asanarea vieții politice și sociale. Al doilea credea posibilă evoluția URSS spre o progresivă democratizare politică, printr-un fenomen de „convergență“ cu civilizația occidentală. Al treilea propunea, ca fundamente ale vieții sociale, valorile morale creștine, subliniind, în același timp, specificitatea Rusiei și a căii ruse. Ruptă de aceste trei curente diferite, „Mișcarea democratică“ a rămas foarte marginală, numărând, cel mult, câteva sute de simpatizanți în rândurile intelighenției. În realitate, ansamblul mișcării dizidente, marginalizate și izolate în interiorul țării, nu a rezistat decât grație forței de caracter a câtorva personalități de excepție și acțiunii a două figuri emblematice, Aleksandr Soljenițân și Andrei Saharov, care au dobândit rapid o dimensiune internațională.

În raportul de forțe, foarte inegal, dintre un pumn de dizidenți și statul sovietic, ponderea opiniei internaționale a devenit progresiv determinantă. Avantajul a trecut definitiv în favoarea disidenților după apariția, în Occident, a cărții lui Aleksandr Soljenițân, *Arhipelagul Gulag*, în decembrie 1973, și după expulzarea din URSS a laureatului Premiului Nobel pentru literatură, în februarie 1974. În câțiva ani (sfârșitul anilor '60 – începutul anilor '70), problema drepturilor omului în Uniunea Sovietică a devenit un caz internațional de primă însemnătate, care a alterat puternic imaginea URSS în lume. În chip semnificativ, o mare parte a lucrărilor Conferinței securității și cooperării în

Europa, care a început în 1973, la Helsinki, a fost mai mult sau mai puțin consacrată problemei drepturilor omului în URSS și în țările Europei de Est. Actul final al Conferinței de la Helsinki a furnizat dizidenților ocazia de a se folosi de noile drepturi recunoscute acum printr-un tratat internațional, care angaja Uniunea Sovietică. El a relansat lupta dizidenților care au înființat, într-un șir de orașe, „Comitete de supraveghere a acordurilor de la Helsinki“, însărcinate să coordoneze informațiile privind violarea drepturilor omului. În acest nou context, mașinii administrative și birocratice i s-a pus, măcar în parte, frâu. Ea urmărea zadarnic, pas cu pas, în tot timpul, viața dizidenților, căci încetase de a mai fi atotputernică, din moment ce opozantul era protejat de o organizație umanitară din străinătate. Desigur, KGB, această „instituție luminoasă în mândria ei de a asigura apărarea societății sovietice, în interior ca și în afară“ (I. Andropov), a obținut un șir de succese spectaculoase în lupta împotriva dizidenților – arestarea membrilor „Comitetului pentru apărarea drepturilor cetățenești“, creat, în 1970, de Andrei Saharov, a membrilor „Grupului de supraveghere a aplicării acordurilor de la Helsinki“, fondat de I. Orlov, a militanților mișcărilor naționaliste din Ucraina, Georgia, Armenia, țările baltice –, dar imaginea URSS nu a încetat să se degradeze și, încetul cu încetul, dizidenții au reușit să antreneze statul pe propriul lor teren, acela al dreptului. O dată cu *perestroika*, noii conducători sovietici preiau discursul dizident: idealurile dizidenței – respectul Constituției, *glasnost* – constituie soclul proiectului gorbaciovist de reforme, lansat în 1985-1986. Pentru că a făcut puterea să se îndoiască de legitimitatea ei, pentru că a constrâns-o să se justifice în fața opiniei internaționale, pentru că a făcut-o să creadă că sistemul era reformabil din interior, dizidența a contribuit nu cu puțin la dezagregarea Uniunii Sovietice.

În afară de câteva cercuri restrânse ale intelighenției, contestarea activă s-a mai dezvoltat și în alte cercuri, păstrând însă și aici forme marginale. Printre aceste cercuri, cităm:

- ▶ Cercurile catolice din Lituania.

- ▶ Comunitatea evreiască. În fața unui antisionism de stat tot mai pronunțat, zeci de mii de evrei au cerut, mai ales de la începutul anilor '70, să emigreze în Israel. Curba autorizațiilor de plecare (13.700 în 1971, 29.800 în 1972, 33.500 în 1973, dar 9.400 în 1974, 4.600 în 1975) a urmat fluctuațiile destinderii. Problema drepturilor evreilor sovietici la emigrare a devenit astfel una din chestiunile majore în relațiile sovieto-americane.

- ▶ Comunitatea germană. În această comunitate de aproape două milioane de persoane, cererile de emigrare au cunoscut o creștere puternică, începând din 1973. Refuzul autorităților de a permite emigrarea mai multor zeci de mii de persoane pe an a provocat, evident, tensiuni atât pe plan intern, cât și internațional.

- ▶ Unele cercuri intelectuale ale minorităților naționale, mai ales în Ucraina, Georgia, Armenia și țările baltice, neliniștite de o politică de rusificare vizând să facă limba rusă obligatorie pentru anumite examene din învățământul superior sau să o impună ca a doua limbă națională.

Într-o țară în care orice autoritate a rămas întotdeauna străină de exprimarea liberă a opiniilor neconformiste, care exprimau dezacordul cu natura însăși a autorităților, dizidența, expresia unei opoziții radicale, a unei alte concepții politice, apărând drepturile colectivității, pe cele ale individului, nu putea să aibă influență asupra corpului social. Exemplul lumii muncitorești este edificator în această privință. Cele două încercări de creare a unui sindicat independent (cea a inginerului Klebanov, la sfârșitul lui 1977, apoi cea a militanților din mișcarea pentru drepturile omului, care au creat, la sfârșitul lui 1978,

SMOT – „Uniunea interprofesională liberă a oamenilor muncii“) au eșuat. Cu toate acestea, așa cum dezvăluie documentele accesibile acum, grevele, desigur încă puțin numeroase, nu au mai constituit, în anii 1975–1985, o formă de acțiune excepțională: diverse surse vorbesc de vreo șaizeci de greve importante în cursul acestui deceniu. Nemulțumirea populară față de lipsurile în aprovizionare și problemele vieții cotidiene în general a continuat să se manifeste în forme pasive (productivitate slabă, nepăsare la locul de muncă, absenteism). În multiplele arii de autonomie redusă, născute ca urmare a evoluțiilor socio-economice menționate mai sus, atât în sânul sferei politice propriu-zise, cât și în afara ei, în sfera culturală sau pe terenul unor științe sociale, se angajau discuții, activități, producții, contra-culturi care, chiar dacă nu țineau de o atitudine autentic „dizidentă“, relevau un decalaj tot mai important în privința normelor și valorilor discursului oficial.

Dintre aceste manifestări de dezacord, cele mai semnificative au fost:

- ▶ Contestarea culturală de către o mare parte a tineretului urban, atras de modelele occidentale (mai ales de muzica pop, apoi rock).

- ▶ Militantismul ecologic (campaniile duse sub auspiciul scriitorului Zalighin împotriva poluării lacului Baikal, al scriitorului siberian Rasputin împotriva proiectelor de deviere a fluviilor siberiene etc.).

- ▶ Critica disfuncționalităților economiei și societății, elaborată în cadrul unor echipe, adesea prestigioase, lucrând în centre „îndepărtate“ de putere (Novosibirsk).

- ▶ Producția de opere nonconformiste în toate sectoarele creației intelectuale sau artistice.

Toate aceste manifestări, curente, reflecții, producții vor lua avânt și vor dobândi recunoașterea grație politicii de *glasnost*, inițiate, în 1985-1986, de M. Gorbaciov.

URSS ȘI LUMEA

De la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, politica externă a URSS s-a desfășurat pe mai multe terenuri. Terenuri „tradiționale”, marcate prin „dubla politică” dusă de la începuturile Uniunii Sovietice, cea vizibilă – a diplomației propriu-zise a statului sovietic – și aceea, în mare parte ascunsă, a raporturilor dintre PCUS și rețeaua partidelor comuniste din străinătate. Terenuri noi, o dată cu noile raporturi dintre URSS și țările-satelit, între țările-satelit și restul lumii. Articularea între aceste diverse politici depindea, la rândul ei, de mai multe variante, îndeosebi date proprii politicii interne sovietice.

În momentul în care noua echipă a luat puterea, în octombrie 1964, pasivul acumulat de politica externă „voluntaristă” a lui Hrușciiov era destul de greu: coeziunea lagărului socialist era zguduită, raporturile Est-Vest, după criza din Cuba, rămâneau încordate, iar problema germană tot nereglementată; în sfârșit, politica sovietică față de Lumea a treia nu-și ținuse promisiunile.

Pentru noua echipă, trei orientări apăreau esențiale:

- ▶ să pună capăt procesului de dezintegrare a lagărului socialist și să integreze mai mult – politic, militar, economic – țările-satelite ale URSS;

- ▶ să normalizeze relațiile Est-Vest. Această orientare nu s-a concretizat, totuși, decât atunci când conflictul cu China și apropierea chino-americană i-au făcut pe conducătorii sovietici să aibă o nouă percepție a primejdiilor;

- ▶ să mențină o politică de prezență și de susținere a mișcărilor și regimurilor „progresiste” din lume.

Aceste trei orientări, ilustrate prin trei episoade-cheie ale politicii externe sovietice din anii 1965-1985 (intervenția sovietică în Cehoslovacia, semnarea primelor două acorduri sovieto-americane privind limitarea armamentelor strategice în mai 1972, intervenția sovietică în Afghanistan, în decembrie 1979) nu au mers, desigur, toate în aceeași direcție, aceea a unei destinderi a relațiilor internaționale. Ele nu sunt, totuși, incoerente și nu dovedesc, în fapt, cu necesitate – așa cum au bănuit mult timp observatorii străini – confruntări între „porumbeii” și „uliii” din sânul conducerii sovietice. A existat, în realitate, o logică de netăgăduit între acțiunile, în aparență foarte diferite, duse în fiecare dintre cele trei sfere ale politicii externe sovietice – lagărul socialist, domeniul relațiilor Est-Vest, Lumea a treia.

I. URSS și lagărul socialist

Noua echipă la putere a încercat mai întâi să atenueze tensiunile cu China, amânând conferința partidelor comuniste convocată de Hrușciiov – menită să condamne conducerea Partidului Comunist Chinez – pentru 15 decembrie 1964. La conferința de la Havana (decembrie 1964), URSS, preocupată să facă uitată darea înapoi în criza rachetelor, a susținut total Cuba în recunoașterea luptei armate revoluționare ca mijloc de luare a puterii în America Latină. Ea a acordat, de asemenea, un important ajutor economic și militar Coreei de Nord și Vietnamului de Nord, în momentul în care se accelera escaladarea angajamentului american în Indochina.

Tezele politice adoptate la Congresul al XXIII-lea al PCUS (martie 1966) au reflectat această înăsprire a

politicii externe sovietice, după căderea lui Hrușciov. Coexistența pașnică nu mai era definită ca „linia generală a politicii externe a URSS”; accentul era pus pe „con competiția, mai vie ca niciodată, între cele două lagăre”. În acest context, prioritatea trebuia, evident, acordată strângerii rândurilor în lagărul socialist.

În ciuda progreselor de netăgăduit realizate în acest domeniu din 1964, rămâneau încă numeroase probleme, mai ales cu cubanezii, chinezii și, în curând, cu cehii. La Congreul al XXIII-lea al PCUS, delegatul cubanez a reproșat sovieticilor atitudinea lor timorată în conflictul americano-vietnamez. Or, în această problemă, conducerea sovietică înțelegea să rămână foarte prudentă. Conducătorii sovietici au refuzat mereu, de exemplu, să livreze nord-vietnamezilor anumite arme (rachete sol-mare, nenucleare, care ar fi putut distruge vasele Flotei a VII-a americane), susceptibile să urce cu o nouă treaptă conflictul.

Relațiile cu China au rămas încordate, dar declanșarea, în China, a „Revoluției culturale” (începutul lui 1966) a închis această țară, spre marea satisfacție a URSS, într-o izolare diplomatică cvasitotală: în cursul acestor ani, conducerea chineză a contestat calificativul de „socialist” celor mai mulți dintre aliații ei cei mai apropiați, precum Cuba, Coreea de Nord sau Vietnamul de Nord!

În Europa de Est, sovieticii au reușit, după evenimamentele din 1956, o anumită „normalizare”. În Ungaria, mai ales, „kadarizarea” a constituit un exemplu inedit de reușită a restabilirii ordinii, bine suportată de populație. Viața politică a rămas sub controlul absolut al Partidului Comunist, dar o anumită deschidere s-a manifestat în domeniul cultural; o abilită politică economică, mai ales, a

asigurat condiții de viață excepționale în raport cu cele cunoscute de celelalte democrații populare.

Situația din Ungaria contrasta puternic cu aceea din Cehoslovacia, țară care, înainte de război, cunoscuse un dinamism incomparabil în această parte a Europei. Rigiditatea conducerii comuniste și eșecurile economice au alimentat o contestație care, depășind cercurile restrânse ale intelectualității, a cuprins o parte din aparatul Partidului.

În iunie 1967, din inițiativa scriitorilor comuniști, Congresul scriitorilor a criticat sever politica urmată de Partid. În toamnă, agitația a cuprins și mediul studentesc. În ianuarie 1968, față de agravarea nemulțumirilor, Novotny a trebuit să cedeze conducerea partidului lui Alexander Dubcek. Preocupată să-și impună credibilitatea, noua echipă s-a lansat într-un șir de reforme. Într-un climat eliberat de orice cenzură, evenimentele s-au precipitat: Partidul a acceptat alegerea conducătorilor; micile partide au putut să-și recapete autonomia și să exprime puncte de vedere diferite. A fost luată chiar în considerare reînvierea unui adevărat partid de opoziție, de orientare social-democrată. Pe plan economic, s-a discutat serios o reformă prevăzând, în cadrul unei planificări doar indicative, o largă autonomie a întreprinderilor.

Primită, la început, mai degrabă favorabil la Moscova, schimbarea de echipă de la Praga părea să ducă, la capătul unei evoluții foarte rapide și, s-ar putea zice, necontrolate, spre o adevărată repunere în discuție a sistemului politic impus de URSS țărilor din Europa de Est. Exemplul ceh a fost resimțit, îndeosebi de conducătorii est-germani și polonezi, ca deosebit de contagios. Ei au sporit, așadar, presiunile și amenințările abia voalate la conferințele partidelor comuniste din țările est-europene ținute la Dresda

(martie 1968), apoi la Varșovia (iulie 1968, în absența PC Cehoslovac, care, violent pus sub acuzație la Dresda, a refuzat să mai vină la această nouă reuniune). Întâlnirea dintre Brejnev și Dubcek de la Cierna și Conferința celor șase partide de la Bratislava (3 august 1968) nu au permis apropierea punctelor de vedere divergente, comuniștii cehi refuzând să revină asupra reformelor întreprinse. În cele din urmă, „la apelul tovarășilor cehoslovaci”, s-a decis intervenția, nu fără ezitări din partea sovietică, dar cu sprijinul stăruitor al RDG. În noaptea de 20—21 august 1968, trupele a cinci membri ai Pactului de la Varșovia au invadat Cehoslovacia*. Rezistența populară i-a convins pe sovietici de necesitatea unei „perioade de tranziție” (acordurile de la Moscova privind „normalizarea”, la 26 august; acordurile de la Praga privind „staționarea temporară a trupelor Pactului de la Varșovia în Cehoslovacia”, la 16 octombrie). Continuarea manifestărilor de ostilitate față de ocupanți i-a decis pe sovietici să elimine complet echipa Dubcek și să-l pună în fruntea Partidului pe Gustav Husak (17 aprilie 1969), care a trecut la o amplă epurare în întreaga țară, a semnat (6 mai 1970) un nou tratat de alianță cu URSS și a făcut ca intervenția din august 1968 să fie aprobată de Comitetul Central.

Ce considerente au dictat intervenția armatelor Pactului de la Varșovia? Două tipuri de motivații pot fi distinse: primele, de ordin strategic și de politică externă; celelalte, fără îndoială cele mai importante, de ordin intern, legate de problema coeziunii interne a sistemului sovietic.

Împreună cu Polonia și RDG, Cehoslovacia constituia o piesă-cheie în dispozitivul strategic al Pactului de la

* România, membră a Tratatului de la Varșovia, nu a participat la intervenția în Cehoslovacia și a condamnat-o în termeni severi. (N.t.)

Varșovia. Sovieticii nu puteau decât să se neliniștească din cauza unor declarații ale înalților conducători cehi despre necesitatea reducerii influenței sovietice în comandamentul unificat. RDG, țara care s-a dovedit cea mai ostilă „Primăverii de la Praga“, se temea de apropierea, dorită de Praga, a Cehoslovaciei de RFG. În sfârșit, dezvoltarea relațiilor privilegiate între Iugoslavia, România și Cehoslovacia (Tito, apoi Ceaușescu fuseseră primiți triumfal la Praga, puțin timp înainte de intervenția din august 1968) putea să nască la Moscova temeri în privința reapariției, sub o formă nouă, a „Miciei Înțelegeri“, care legase aceste țări înainte de război.

Mai mult decât aceste probleme de politică externă, evoluția internă a Partidului Comunist Cehoslovac a fost ceea ce i-a neliniștit pe conducătorii sovietici. Abolirea cenzurii, procesul de democratizare și de social-democratizare nu riscau să se propage în URSS? Spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în 1956, motivele de intervenție militară s-au întemeiat, în 1968, în realitate, mai mult pe riscurile temute decât pe primejdiile concrete. Profund conservatoare, conducerea sovietică nu mai era dispusă să primească provocarea unei situații care risca, în orice moment, să scape de sub control.

„Normalizarea“ în Cehoslovacia a avut drept consecință accelerarea procesului de integrare – atât militară, cât și economică – a Europei de Est în Uniunea Sovietică. În afară de Pactul de la Varșovia și de CAER, Uniunea Sovietică a determinat crearea, mai ales în anii '70, a câtorva zeci de instituții interstatuale, chemate să reglementeze organizarea transporturilor, producția și distribuția energiei, coordonarea navlului, a industriilor grele și a fabricilor de bunuri de consum, producția de materiale militare. Astfel a fost pus în aplicare, dincolo de „incidentul

de la Praga", principiul zis al „suveranității limitate“, rezultat din doctrina, elaborată în 1968, a „internaționalismului proletar“. Acest proces de integrare crescândă, în beneficiul Uniunii Sovietice, a suscitat un număr de rezistențe. Primele au venit din partea României, care a respins, în 1974, încercarea sovietică de a stabili o coordonare și mai strânsă în Comandamentul Militar.

Cu toate acestea, polonezii au fost cei care, în cele din urmă, vor deschide breșa cea mai importantă în sistem. În 1970, o creștere brutală a prețurilor a provocat manifestații muncitorești în porturile de la Marea Baltică. Gomulka a trebuit să cedeze puterea lui Gierek. Timp de un deceniu, regimul din Polonia a recurs la o gestiune economică laxistă, întemeiată pe importuri ample, care au permis, pe moment, să întârzie reformele de structură, dar au condus economia la o îndatorare excepțională. La sfârșitul anilor '70, regimul a fost, în cele din urmă, constrâns la noi majorări de prețuri la produsele alimentare, ceea ce a declanșat un nou val de greve. Ele au culminat cu cea de la Gdansk, din vara anului 1980. Guvernul nu a avut altă posibilitate decât să recunoască existența unui sindicat independent, Solidarnosc, a cărui rețea a acoperit, în câteva săptămâni, toată țara. Fără să pretindă instituirea unei forme de autogestiune a întreprinderilor, Solidarnosc s-a prezentat ca o contra-putere, care își asuma aspirațiile socialiste poloneze. În fața acestei situații inedite, conducerea sovietică, așa cum arată unele documente astăzi accesibile, a ezitat să intervină direct, cum o făcuse la Praga, și a preferat să încredințeze „normalizarea“ unui polonez, generalul Jaruzelski. Semn al unei evoluții majore din 1968, zadarnic nu a mai recurs URSS la intervenția militară, pentru că „normalizarea“ realizată prin lovitura de forță a generalului Jaruzelski

(13 decembrie 1981*) a fost trecută de opinia publică internațională la pasivul URSS. Această situație a arătat până la ce punct imaginea URSS, a cărei acțiune era de acum înainte asociată cu reprimarea drepturilor omului atât în interiorul ei, cât și la vecini, se degradase în treisprezece ani.

II. „Destinderea” și limitele ei

În domeniul relațiilor Est-Vest, începutul anilor '70 a părut să marcheze o schimbare, în sensul unei „destinderi” reale. Până atunci, războiul din Vietnam și prioritatea acordată de URSS consolidării coeziunii lagărului socialist împiedicaseră încheierea vreunui acord direct important între cele două supraputeri (cu excepția tratatului de neproliferare a armelor nucleare, semnat la 1 iulie 1968). În realitate, în a doua jumătate a anilor '60, URSS a negociat mult mai direct cu Franța și RFG. După retragerea Franței din NATO (martie 1966), generalul de Gaulle s-a dus la Moscova, în iunie 1966. Vizita sa a inaugurat relații privilegiate, în epocă, între Franța și URSS, concretizate prin crearea unei comisii mixte, însărcinată să dezvolte schimburile între cele două țări.

Cu RFG, relațiile s-au normalizat în urma venirii la putere (octombrie 1969) a cancelarului Willy Brandt, decis să pună în practică o *Ostpolitik* activă. Negocierile cu URSS au dus la încheierea la Moscova, în ziua de 12 august 1970, a unui tratat de renunțare la folosirea forței în relațiile dintre cele două țări. În plus, tratatul recunoștea frontiera Oder-Neisse. Acest progres decisiv a

* La 13 decembrie 1981, în Polonia a fost instituită legea marțială, iar Sindicatul Solidarnosc („Solidaritatea”) a fost interzis. (N.t.)

fost consolidat prin alte acorduri: tratatul între RFG și Polonia (3 decembrie 1970); acordurile între cele patru puteri ocupante, care mențineau statu-quo-ul în vigoare și garantau libertatea de acces în Berlinul de Vest; tratatul bilateral de recunoaștere mutuală între RFG și RDG (21 decembrie 1972).

După normalizarea relațiilor dintre URSS și RFG, care a constituit un succes de necontestat pentru diplomația sovietică în măsura în care tratatele semnate în 1970 recunoșteau ordinea teritorială și politică stabilită de Armata Roșie la sfârșitul războiului, anul 1972 a marcat o cotitură foarte importantă în relațiile sovieto-americane. De la vizita președintelui Nixon la Moscova, în mai 1972, până în 1975, lumea a cunoscut o perioadă de „destindere” și de „concertare” sovieto-americană fără precedent. Evenimentul catalizator al acestei cotituri a fost anunțul surpriză, făcut simultan, în iulie 1971, la Beijing și la Washington, a unei vizite a președintelui Nixon în China, la începutul lui 1972. Acest eveniment era urmarea reorientării complete a politicii externe chineze, survenită după sfârșitul Revoluției culturale care aruncase China într-o izolare internațională completă, și după violentele incidente de frontieră (martie 1969), care angajaseră, de o parte și de alta a fluviului Ussuri, forțele sovietice și chineze.

Deschiderea Chinei în direcția Statelor Unite a constituit pentru URSS o amenințare reală: aceea de a-i vedea pe cei doi principali adversari înțelegându-se între ei împotriva sa. Pentru a preveni un astfel de scenariu, conducătorii sovietici s-au grăbit să-l invite pe Nixon la Moscova, aproape imediat după anunțul apropiatei sale vizite în China.

Întâlnirea la vârf Nixon – Brejnev de la Moscova (mai 1972) a impulsionat o serie de acorduri sovieto-americane.

De la această întâlnire la cea care avea să aibă loc la Washington (iunie 1973, vizita lui Brejnev în Statele Unite) au fost încheiate 23 de acorduri de cercetare și de cooperare. Ele mergeau de la protecția mediului la folosirea pașnică a energiei nucleare, trecând prin cooperarea în domeniul spațial. Această politică de „destindere” comporta, totuși, două serii principale de înțelegeri: acordurile economice și acordurile de limitare a armelor nucleare.

Din 1971 până în 1979, valoarea globală a comerțului sovieto-american a sporit de opt ori. URSS a beneficiat de importante credite și de acorduri de cooperare pe termen lung, pe temeiul cărora ea a sperat să poată importa masiv tehnologie occidentală (îndeosebi, uzine la cheie) pentru a ameliora productivitatea economiei sovietice, fără a trebui să se angajeze în reforme de structură. Pentru administrația americană, dezvoltarea schimburilor trebuia să aibă cu necesitate urmări politice: printr-un efect de „convergență”, ancorarea economiei sovietice în economia mondială urma să aducă după sine – într-o perioadă mai scurtă sau mai lungă – recunoașterea anumitor libertăți politice. Cu toate acestea, Congresul american a rămas mereu reticent față de acordarea clauzei națiunii celei mai favorizate Uniunii Sovietice și a continuat să vegheze aplicarea embargoului asupra produselor de înaltă tehnologie înscrise pe lista prohibitivă a CoCom*. Schimburile sovieto-americane s-au dezvoltat, așadar, pe larg pe seama importantelor vânzări de cereale americane, în timp ce agricultura sovietică se înfunda în situația de a fi asistată.

* Coordinating Committee for Multilateral Export Control – organism destinat să supravegheze exporturile către țările comuniste și să împiedice vânzarea de înaltă tehnologie. (N.t.)

Dintre toate acordurile sovieto-americane încheiate în cursul „destinderii”, cele mai importante au fost cele privind limitarea armelor nucleare. Acordul interimar, încheiat pe cinci ani, la 26 mai 1972, la Moscova, numit „SALT-1” (Strategic Arms Limitation Talks), a limitat numărul rachetelor intercontinentale (ICBM) și numărul rachetelor lansate de pe submarine (SLBM) ale celor două țări. Plafonurile autorizate erau mai ridicate pentru URSS decât pentru SUA, în măsura în care URSS nu dispunea de întreaga tehnică americană, care permitea unei singure rachete să transporte mai multe încărcături nucleare, putând fi orientate spre obiective diferite (MIRV).

Prin acest acord, cele două supraputeri recunoșteau vulnerabilitatea lor reciprocă și necesitatea unui anumit echilibru militar. În noiembrie 1974, președintele Gerald Ford și Leonid Brejnev au încheiat, cu ocazia întâlnirii lor de la Vladivostok, un protocol de principiu asupra liniilor directe care trebuiau să ghideze un nou acord (numit SALT-2). Noul acord, care acoperea perioada 1977-1985, trebuia să includă un număr mai mare de tipuri de armament (bombardiere cu rază lungă de acțiune, MIRV). În realitate, acordul SALT-2 nu a fost încheiat în 1977, cum fusese prevăzut, ci doi ani mai târziu, în 1979. Între timp, relațiile sovieto-americane se degradau, din cauza politicii sovietice ofensive, de „prezență” în întreaga lume. Semnat de președintele Carter și de Leonid Brejnev, acordul „SALT-2” nu a fost niciodată ratificat de Congresul american, mai ales din cauza invaziei sovietice în Afghanistan, în decembrie 1979.

Climatul de „destindere”, ajuns la apogeu în anii 1972-1975, a fost consacrat prin ratificarea la 1 aprilie 1975, de către toate țările europene, cărora li s-au alăturat Statele Unite și Canada, a Actului final al Conferinței pentru securitate și cooperare în Europa (CSCE). Această ratificare

reprezenta realizarea unui obiectiv urmărit de mult timp de URSS: recunoașterea solemnă a ordinii teritoriale și a politicii din Europa de Est. În schimbul acestei consacrări a statu-quo-ului european, occidentalii au izbutit să includă, în ciuda reticențelor sovietice, articole privind respectarea drepturilor omului și libera circulație a ideilor și persoanelor. Pe baza acestor articole, ratificate de statul sovietic, s-au organizat în URSS grupuri de dizidenți (care nu erau mai puțin urmăriți de organele represive).

Paralel cu CSCE, s-au desfășurat, începând din 1979, negocieri privind reducerea forțelor militare în Europa, între reprezentanții Pactului de la Varșovia și cei ai NATO. Aceste negocieri s-au lovit rapid de dezechilibru, în favoarea Pactului de la Varșovia, dintre forțele convenționale desfășurate pe teatrul european. Acest dezechilibru a sporit la mijlocul anilor '70, prin instalarea în Europa de Est a noilor rachete sovietice SS-20 cu rază medie de acțiune (și excluse ca atare din acordurile SALT). În 1971, NATO a decis să replice, adoptând o „dublă decizie”: continuarea negocierilor SALT-2, dar, în cazul unui eșec al lor, instalarea în Europa Occidentală, ca răspuns la amenințarea rachetelor SS-20, a rachetelor de croazieră Cruise și a rachetelor Pershing, capabile să atingă teritoriul sovietic.

Aceste decizii consacrau pierderea încrederii reciproce – în măsura în care ea ar fi existat vreodată – între occidentali și sovietici și marcau sfârșitul „destinderii”.

III. Sfârșitul „destinderii”

„Destinderea” se întemeia, în realitate, pe o mare neînțelegere. Pentru occidentali, ea trebuia să fie „globală”: ei acceptau statu-quo-ul european și așteptau, în

schimb, ca URSS să nu participe la destabilizarea restului Lumii. Pentru sovietici, „destinderea” se limita la angajamentul de a nu interveni în sfera occidentală. Ea nu trebuia să însemne o „frână în cursul istoriei”, marcată prin confruntarea planetară între puterile imperialiste și cele anti-imperialiste, în care URSS rămânea campioana puterilor în lupta împotriva imperialismului. În a doua jumătate a anilor '70, în prelungirea unei linii urmate de la sfârșitul anilor '50, URSS a urmărit mondializarea politicii sale externe, înmulțindu-și angajamentele în Orientul Mijlociu și în Africa.

URSS a încurajat, îndeosebi, intervenția cubaneză în Angola, a ajutat ea însăși FRELIMO în Mozambic, apoi a intervenit direct în Cornul Africii, mai întâi de partea Somaliei, apoi, printr-o răsturnare de alianță, a susținut Etiopia generalului Mengistu în războiul din Ogaden. Pozițiile dobândite de URSS în Africa i-au deschis posibilități noi (baze militare pe cele două maluri ale Mării Roșii și pe drumul spre Cap) de expansiune a puterii sale navale.

Mai mult, însă, decât episoadele angolez și mozambican, intervenția sovietică în Afghanistan a îngropat „destinderea”.

De mai mulți ani, Afghanistanul se găsea în siajul URSS. Lovitura de stat din aprilie 1978, care îi adusese pe Taraki și pe comuniști la putere, accentuase acest proces. Occidentul nu reacționase în 1978, astfel că sovieticii au crezut, la sfârșitul lui 1979, că pot acționa nestânjenit pentru a împiedica prăbușirea unui regim aliat. Intervenția militară din decembrie 1979 nu putea fi oare asimilată unei operațiuni de poliție a URSS într-o zonă de influență care nu-i era contestată? În realitate, conjunctura internațională în această parte a lumii se schimbase profund între 1978

și 1979: Statele Unite pierduseră principalul lor sprijin în regiune, șahul Iranului; o adevărată psihoză petrolieră se dezvoltă; o lună înainte de intervenția sovietică la Kabul a avut loc luarea ca ostateci a personalului ambasadei americane de la Teheran, care a traumatizat America. În acest context, intervenția sovietică în Afghanistan, venind după cele petrecute în Angola și Mozambic și după sprijinul sovietic pentru invadarea Cambodgiei de către Vietnam, a fost percepută ca o mare etapă a unei expansiuni sovietice antiamericane fără precedent.

Afacerea afghană a deschis, așadar, o eră de profundă neîncredere, chiar de provocări între cei doi Mari, care a culminat, la începutul anilor '80, sub președinția lui Ronald Reagan, care nu a ezitat să califice URSS drept „Imperiul Răului“, în timp ce sovieticii și americanii refuzau să se mai întâlnească până și la marile competiții olimpice (Jocurile Olimpice de la Moscova din 1980; Jocurile Olimpice de la Los Angeles din 1984).

Timp de trei ani (1981-1983), principalele eforturi ale diplomației sovietice au urmărit să împiedice instalarea euro-rachetelor americane în Europa Occidentală. Sovieticii au încercat să exploateze puternica mișcare pacifistă care luase amploare în acești ani, mai ales în RFG, Marea Britanie și Olanda, împotriva instalării rachetelor Pershing. Tentativa sovietică a eșuat, în parte, din cauza reprobării de către opinia publică occidentală a evoluției situației din Polonia, „normalizată“ cu sprijinul sovieticilor, și a represiunii îndreptate de KGB împotriva dizidenților, un subiect deosebit de sensibil.

La începutul anilor '80, bilanțul politicii externe sovietice apărea, global, negativ. Era „destinderii“, de care URSS profitase pe larg atât pe plan diplomatic, cât și economic, era terminată, iar URSS făcea față tot mai greu într-o cursă

pentru paritatea tehnologică. În Europa de Est, Solidarnosc, în ciuda loviturii de forță din 13 decembrie 1981, a deschis o breșă în sistem cu mult mai largă decât cea a „Primăverii de la Praga“. În Lumea a treia, prezența sovietică a rămas destul de fragilă: sprijinul pentru Cuba era un adevărat butoi fără fund financiar; regimul sandinist se clătina; Vietnamul se împotmolise într-un război fără perspectivă în Cambodgia; Etiopia „marxistă“ cunoștea una dintre cele mai teribile foamete din perioada postbelică; Angola și Mozambicul erau sfâșiate de războiul civil. În sfârșit, și mai ales, Afghanistanul mobiliza un corp expediționar sovietic de câteva sute de mii de oameni într-un „război murdar“, foarte nepopular în URSS, cu ale sale zeci de mii de victime, morți repatriați în cel mai mare secret, iar „foștii combatanți“, răniți și mutilați, nemulțumiți și marginalizați.

INTERREGNUL ANDROPOV – CERNENKO

Astăzi, în perspectiva scurgerii timpului, cele treizeci de luni (noiembrie 1982 – martie 1985) care separă moartea lui Leonid Brejnev de numirea lui Mihail Gorbaciov la conducerea PCUS apar ca o perioadă de imobilism, de așteptare nehotărâtă a unei „gerontocrații la putere”, incapabilă să ia măsurile urgente, impuse de o situație degradată, atât pe plan economic, cât și internațional.

Cu toate acestea, numirea lui Iuri Andropov, neobișnuită prin rapiditatea sa (șeful KGB a fost desemnat pentru a-i succeda lui Brejnev în mai puțin de 48 de ore de la moartea acestuia), trezise, dacă nu speranța într-o nouă „destindere”, cel puțin numeroase întrebări privind „cursul nou” pe care avea să-l impulsioneze – se credea – șeful KGB. Era, oare, un semn că poliția politică era pe punctul de a trece înaintea Partidului? KGB avea să pună sub semnul întrebării legitimitatea unui aparat politic cangrenat de corupție și de grupările mafiote? Toate aceste speculații aveau să se spulbere. Nu numai că I. Andropov nu a rămas la putere decât cincisprezece luni (noiembrie 1982 – februarie 1984), dar, după moartea lui, puterea supremă i-a revenit lui Konstantin Cernenko, rivalul ghinionist, care fusese înlăturat de la succesiunea lui L. Brejnev în beneficiul lui Andropov. Cele treisprezece luni în cursul cărora K. Cernenko a ocupat postul de secretar general nu s-au distins prin nimic de „episodul Andropov”. Interregnul a început și s-a terminat în imobilism.

I. Permanența problemelor interne

În cursul „interregnelui“ Andropov – Cernenko, nici una din problemele majore pe plan intern nu a cunoscut nici măcar un început de soluționare. Desigur, în primele luni care au urmat preluării puterii, I. Andropov a dat iluzii, lăsând impresia că vrea să introducă o serie de schimbări: modernizarea partidului, un început de reformă economică.

Încă înainte de moartea lui Brejnev, Andropov, aflat în fruntea KGB, contribuise la declanșarea mai multor „scandaluri“ – „scandalul serviciului Ecaterinei a II-a“, implicându-l pe G. Romanov, membru al Biroului Politic, care împrumutase un serviciu inestimabil pentru a celebra nunta fiicei sale; „marele scandal al caviarului“, implicându-l pe ministrul Pescuitului, A. Ișkov, vechi prieten al lui Kosâghin; „scandalul OVIR (Biroul de emigrări) din Moscova“; în sfârșit, „scandalul diamantelor“, în care erau direct amestecați fiica lui Brejnev, Galina, și soțul ei, Iuri Ciurbanov, ministru-adjunct de Interne. Îndată după moartea lui Brejnev, ziarele au fost autorizate să evoce aceste diverse afaceri. Andropov a explicat că era necesar „să se lupte mai ferm împotriva oricărei violări a disciplinei de Partid“. La 11 decembrie 1982, „Pravda“ a publicat, fapt neobișnuit, darea de seamă asupra ultimei reuniuni a Biroului Politic, consacrată discutării „numeroaselor scrisori primite de la muncitori și colhoznici, nemulțumiți de degradarea muncii, de falsificarea statisticilor, de acordarea arbitrară a locuințelor, de deturnarea de fonduri și de alte violări ale legalității și justiției“. Prin acest comunicat, conducerea partidului își manifesta voința de a lupta împotriva corupției în mediul nomenclaturii sau împotriva oricărei forme de activitate ilicită? În realitate, campania

împotriva corupției a eşuat. Ea nu a avut ca principal efect decât reactivarea unei anumite mobilități în cadrul elitelor conducătoare. Reînnoirea a rămas însă limitată. Abandonând terenul „marilor scandaluri” în care erau implicați un număr însemnat de mari demnitari ai nomenclaturii, campania împotriva corupției s-a deplasat pe acela al formelor celor mai modeste ale economiei paralele, precum munca la negru sau activitatea micilor traficanți, tot mai numeroși în rândurile populației, pentru a trece, în sfârșit, la o ofensivă – în fond „clasică” – în favoarea întăririi disciplinei. „Dacă totul nu se reduce la disciplină, totul începe cu ea”, a declarat Andropov în discursul său din 22 noiembrie 1982, în cursul căruia a prezentat „programul de reformă economică”. Ameliorarea gestiunii, creșterea eficacității economiei prin sporirea productivității muncii – acestea îi erau obiectivele, aflate în continuarea directă a discursului brejnevist. Lupta împotriva risipei și întărirea disciplinei au mobilizat, luni la rând, aparatul de propagandă. Memoria colectivă a reținut din trecerea lui Andropov la putere câteva măsuri spectaculoase, dar cu totul nepopulare: supravegherea sporită a sânguinței salariaților, verificarea identității la cozile din fața magazinelor (destinate să-i repereze pe salariații care se îngrijeau de propria aprovizionare în loc să fie la locul de muncă), descinderi ale poliției în băile publice (din aceleași motive), reorganizarea orarelor magazinelor, agravarea sancțiunilor pentru încălcările disciplinei muncii...

Toate aceste măsuri amintesc mai puțin de „modelul ungar”, cât mai ales de legea marțială din Polonia. După o ușoară creștere a productivității muncii industriale (în cursul primului semestru al anului 1983), situația a redevenit ca înainte.

II. Exacerbarea tensiunilor Est-Vest

În politica externă, tensiunile Est-Vest au atins paroxismul în cursul „interreginului”. I. Andropov a făcut, desigur, o serie de propuneri pentru a dezamorsa criza eurorachetelor, dar el s-a lovit de un puternic lobby militar.

La 21 decembrie 1982, I. Andropov a făcut o concesie importantă: el a propus reducerea numărului de rachete SS-20 aflate în Europa la 162, adică la numărul rachetelor franceze și britanice. În schimbul acestei reduceri, URSS își rezerva dreptul de a transfera celelalte rachete SS-20 pe teritoriile ei asiatice, propunere respinsă însă de Statele Unite, care au susținut că rachetele SS-20, transferate în partea asiatică, ar fi amenințat alți aliați ai SUA, mai ales Japonia. La 26 august, în perspectiva ultimei faze a negocierilor privind rachetele cu rază medie de acțiune, Andropov a anunțat că URSS era gata să distrugă toate rachetele SS-20 care depășeau numărul rachetelor franceze și britanice.

Noua propunere sovietică a fost aproape imediat eclipsată de vestea privind doborârea de către aviația sovietică de vânătoare a unui Boeing al companiei de aviație civilă sud-coreeană, care a pătruns în spațiul aerian de deasupra Kamciatkăi (1 septembrie 1983). Relațiile sovieto-americane s-au degradat și mai mult. La 24 noiembrie 1983, URSS a anunțat retragerea sa de la Conferința de la Geneva privind euro-rachetele și a declarat că reia desfășurarea de noi rachete SS-20 în Europa. Toate negocierile Est-Vest privind armamentele au fost întrerupte. Ele nu aveau să fie reluate timid decât abia la începutul lui 1985 (întâlnirea Schultz – Gromâko, la Geneva, la 7 ianuarie 1985), când sovieticii, foarte neliștiți în fața ultimei „străpungeri tehnologice americane”

(SDI, cunoscută sub numele impropriu de „războiul stelelor“), au decis să reia dialogul cu americanii, recunoscând prin aceasta că erau pe punctul de a fi sleiți în cursa înarmărilor, care apăsa tot mai greu asupra unei economii în criză. Îndepărtarea șefului Statului-Major General al forțelor armate sovietice, mareșalul Ogarkov, înlocuit din funcție fără o explicație oficială (6 septembrie 1984), a dezvăluit gravitatea tensiunilor generate de conjunctura internațională, ca și de problema opțiunilor economice interne (mai ales determinarea ponderii sectorului militar într-o economie aflată în criză structurală).

Decesul lui Konstantin Cernenko (9 martie 1983) a pus conducerea sovietică în fața unor opțiuni și mai radicale.

Concluzii

Alegerea lui Mihail Gorbaciov, la 11 martie 1985, în postul de secretar general al PCUS, a deschis ultima fază a perioadei sovietice în istoria rusă, o perioadă de șase ani în cursul căreia, din reformă în reformă, din entuziasm în entuziasm, proiectul gorbaciovist original, care nu avea ca scop decât să facă mai eficient sistemul sovietic existent, a dus la implozia URSS

Reformele impulsionate de noua echipă nu erau deloc rodul unei evoluții spontanee. În realitate, principalele sale orientări fuseseră amplu dezbătute, mai întâi în discuții neoficiale, apoi în chiar cadrul instanțelor conducătoare ale Partidului, așa cum arată drumul parcurs de „Raportul de la Novosibirsk“. Cei care, în martie 1985, au preluat conducerea statului și a partidului nu puteau să ignore starea de criză avansată a economiei sovietice și debilitarea politică rezultată pentru țară pe scena internațională. Amploarea crizei, natura ei chiar făceau indispensabilă o redeșteptare națională. Reforma nu mai era, ca pe timpul lui Hrușciov sau la mijlocul anilor '60, problema unui mic grup de „reformiști“, încercând să amelioreze, prin mici schimbări, funcționarea sistemului. După două decenii de imobilism politic, dar de importante mutații sociale, în general rău percepute de putere, mizele erau cu mult mai vaste; era vorba, nici mai mult nici mai puțin, decât de schimbarea modului de funcționare a economiei, de a răspunde sfidării externe, de a elibera economia și o societate profund transformată de sechelele stalinismului și de strânsoarea „sistemului administrativ de comandă“, instituit în anii '30.

Într-un sens, acțiunea putea să fie comparată cu marea reformă a abolirii iobăgiei în 1861, care a urmat șocului provocat de înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeii.

Originile, ca și desfășurarea, apoi eșecul *perestroikăi* gorbacioviste nu pot fi înțelese fără abordarea globală a celor trei decenii ale „ieșirii din stalinism” (mijlocul anilor '50 – mijlocul anilor '80), pe care am încercat să o prezentăm în această scurtă istorie a Uniunii Sovietice. Documentarea – la care încep să aibă acces istoricii – privind această perioadă arată că dincolo de confruntarea – reținută de majoritatea „sovietologilor” – ce pune față în față „o oligarhie de bătrâni”, identificându-și gestiunea reacționară cu „mersul Istoriei”, și un pumn de „dizidenți” exista un țesut social în plină evoluție, bogat și complex; contra-culturi și subculturi diverse care au contribuit, în afara clișeelelor propagandei, la formarea spiritelor, atitudinilor și speranțelor; comportamente-demografice, culturale, religioase – traducând perenitatea „duratei lungi imperturbabile”; spații de „micro-autonomie” și „rețele informale” unde se discuta viitorul. Toate aceste realități, puternic ocultate, aveau să apară la lumina zilei în cursul *perestroikăi* și să apese, cu întreaga lor greutate, cursul ei.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Această selecție bibliografică, în chip necesar foarte sumară, ținând seama de profilul colecției în care a apărut lucrarea, a reținut numai cele mai accesibile lucrări publicate în limba franceză.

I. ANII LUI HRUȘCIOV

1. Aspecte politice

- G. Boffa, *Le grand tournant, de Staline à Khrouchtchev*, Paris, Le Seuil, 1960.
- H. Carrère d'Encausse, *Le pouvoir confisqué*, Paris, Flammarion, 1980.
- H. Carrère d'Encausse, *La déstalinisation commence*, Bruxelles, Ed. Complexe, 1984.
- P. Daix, *L'avènement de la nomenklatura, la chute de Krouchtchev*, Bruxelles, Ed. Complexe, 1982.
- F. Furet, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris, Laffont/Calmann-Lévy, 1994.
- B. Lazitch, *Le rapport Khrouchtchev et son histoire*, Paris, Le Seuil, 1976.
- C. Lefort, *Le totalitarisme sans Staline*, în „Socialisme ou Barbarie”, n° 14, juillet-septembre 1956.
- N. Khrouchtchev, *Souvenirs*, Paris, Laffont, 1971.
- A. Knight, *Beria*, Aubier, 1994.
- R. și J. Medvedev, *Khrouchtchev. Les années de pouvoir*, Paris, Le Seuil, 1977.
- Le dossier de l'Affaire Pasternak*, „Archives du Comité Central et du Politburo”, préf. Jacqueline de Proyart, Paris, Gallimard, 1994.

M. Tatu, *Le pouvoir en URSS: du déclin de Khrouchtchev à la direction collective*, Paris, Le Seuil, 1967.

2. Aspecte economice și sociale

B. Kerblay, *La société soviétique contemporaine*, Paris, Armand Colin, 1977.

M. Lavigne, *Les économies socialistes soviétiques et européennes*, Paris, Armand Colin, 1979.

T. Lowit, *Le syndicalisme de type soviétique*, Paris, Armand Colin, 1971.

A. Nove, *L'économie soviétique*, Paris, Plon, 1963.

J. Sapir, *Les fluctuations économiques en URSS, 1941-1985*, Paris, EHESS, 1990.

J. Sapir, *Conflits sociaux et fluctuations économiques en URSS: l'exemple de la période 1950-1965*, in „Annales ESC”, 40 (4), juillet-août 1985.

N. Struve, *Les chrétiens en URSS*, Paris, Plon, 1963.

A. Werth, *Russie: espoirs et craintes*, Paris, Stock, 1969.

N. Werth, Gaël Moullec, *Rapports secrets soviétiques. La société russe dans les documents confidentiels, 1921-1991*, Paris, Gallimard, 1994.

3. Politica externă

F. Fejto, *Budapest, 1956*, Paris, Le Seuil, 1966.

F. Fejto, *Chine-URSS: de l'Alliance au conflit*, Paris, Le Seuil, 1973.

J. Laloy, *Entre guerres et paix, 1945-1965*, Paris, Laffont, 1966.

J. Lévesque, *L'URSS et sa politique internationale de Lénine à Gorbatchev*, Paris, A. Colin, 1987.

J. Lévesque, *Le conflit sino-soviétique et l'Europe de l'Est*, Montréal, 1981.

J. Lévesque, *L'URSS et la révolution cubaine*, Paris, A. Colin, 1976.

F. Perroux, *La coexistence pacifique*, Paris, Laffont, 1958.

II. ERA BREJNEV

1. Aspecte politice

- H. Carrère d'Encausse, *Le pouvoir confisqué: gouvernés et gouvernants en URSS*, Paris, Flammarion, 1981.
- J. Chiama et F. Soulet, *Histoire de la dissidence. Oppositions et révoltes en URSS et dans les démocraties populaires de la mort de Staline à nos jours*, Paris, Le Seuil, 1982.
- M. Ferro, *Y a-t-il trop de démocratie en URSS?*, în „Annales ESC”, juillet-août 1985.
- M. Ferro, *Les origines de la perestroïka*, Paris, Ramsay, 1990.
- P. Gelard, *Le Parti communiste de l'URSS*, Paris, 1982.
- P. și M. Lavigne, *Regards sur la nouvelle Constitution soviétique de 1977*, Paris, A. Colin, 1979.
- M. Lewin, *La grande mutation soviétique*, Paris, A. Colin, 1989.
- J. Medvedev, *Andropov au pouvoir*, Paris, Flammarion, 1983.
- A. Sakharov, *Mon pays et le monde*, Paris, 1975.
- Samizdat I: la voix de l'opposition communiste en URSS*, Paris, Le Seuil, 1969.
- M. Voslensky, *La Nomenklatura*, Paris, Laffont, 1980.

2. Aspecte economice și sociale

- B. Chavance, *Le système économique soviétique*, Paris, PUF, 1983.
- G. Duchêne, *L'économie de l'URSS*, Paris, 1987.
- M. Ferro, M.-H. Mandrillon (éd), *L'Etat de toutes les Russies*, Paris, La Découverte, 1993.
- L. Gordon, E. Klopov, *L'homme après le travail*, Moscou, 1976.
- B. Kerblay, M. Lavigne, *Les Soviétique des années 1980*, Paris, A. Colin, 1985.
- C. Revuz, *Ivan Ivanovitch écrit à la Pravda*, Paris, Editions Sociales, 1980.
- J. Sapir, *Travail et travailleurs en URSS*, Paris, La Découverte, 1983.

J.-L. Van Regemorter, *D'une perestroïka à l'autre*, Paris, SEDES, 1990.

3. Politică externă

H. Carrère d'Encausse, *Ni guerre, ni paix*, Paris, Flammarion, 1986.

H. Carrère d'Encausse, *Le Grand Frère: l'URSS et l'Europe soviétisée*, Paris, Flammarion, 1983.

P. Devilliers, *Guerre ou paix: une interprétation de la politique extérieure soviétique depuis 1944*, Paris, Fayard, 1979.

A. Fontaine, *Un seul lit pour deux rêves: l'histoire de la «Détente»*, Paris, Plon, 1981.

M. Lavigne, *Les relations économiques Est-Ouest*, Paris, PUF, 1979.

F. Lemoine, *Le Comecon*, Paris, PUF, 1982.

G. Sokoloff, *La drôle de crise, de Kaboul à Genève*, Paris, Laffont, 1987.

M. Tatu, *Eux et nous: les relations Est-Ouest entre deux détentés*, Paris, Fayard, 1985.

A. de Tinguy, *USA-URSS, la détente*, Bruxelles, Ed. Complexe, 1985.

POSTFAȚĂ

Cel de al doilea volum al *Istoriei Uniunii Sovietice*, avându-l drept autor pe cunoscutul sovietolog francez Nicolas Werth, urmărește perioada cuprinsă între moartea lui Stalin și alegerea lui Mihail Gorbaciov ca secretar general al PCUS. Volumul prezintă aceleași calități remarcabile de documentare și interpretare ca și primul, apărut nu demult și în traducere românească. Cunoscător perfect al realităților sovietice, grație accesului direct la sursele documentare (volumul întocmit de el, împreună cu Gaël Moullec, *Rapports secrets soviétiques. La société russe dans les documents confidentiels, 1921-1991*, Paris, Gallimard, 1994, 669 p., rămâne o carte de căpătâi pentru oricine vrea să înțeleagă societatea sovietică), Nicolas Werth oferă în paginile lucrării de față o analiză pe cât de amplă, pe atât de profundă a factorilor care au generat criza sistemului sovietic.

Pentru cititorii din fostele țări comuniste, care au cunoscut nemijlocit un șir de fenomene descrise și analizate de Nicolas Werth, cartea sa constituie o radiografie care le permite să înțeleagă ceea ce mulți dintre ei au văzut și simțit, fără să poată stabili însă legăturile necesare de cauzalitate.

Voi aduce aici propria mărturie.

În anii '70, am citit trei lucrări care mi-au dezvăluit criza sistemului sovietic și m-au făcut să înțeleg că prăbușirea sa era inevitabilă. Sfârșitul imperiului sovietic devenise pentru mulți cercetători o certitudine, dar tot atât de sigur eram că nu voi fi martorul acestei grandioase căderi, pe care o prog-

nozam, în sinea mea sau în discuții cu prietenii cei mai apropiați, undeva, în prima jumătate a secolului al XXI-lea.

Prima lucrare (dăruită de istoricul italian Lauro Grassi) a fost scrisoarea lui Christian Rakovski adresată lui Nikolai Valentinov, la 6 august 1928, și publicată, în Italia, sub titlul *I pericoli professionali del potere. Perche la degenerazione burocratica?* (Roma, Ed. Samonà e Sarelli, 1965, 55 p.). Înainte de Milovan Djilas și Mihail Voslenski, Rakovski punea în lumină apariția clasei de aparatcici, de birocrați de partid care erau purtătorii degenerării birocratice a sistemului. O vedeam zilnic sub ochii mei și orice contact cu activiștii Secției de propagandă a CC al PCR (mai ales cu tristul tandem care „răspundea” de sectorul istoric) mi-o confirma pe deplin.

A doua carte a fost cea a lui Andrei Amalrik, *L'Union Soviétique survivra-t-elle en 1984?* (Paris, Pluriel, Le livre de poche, 1977, 317 p.). Născut în 1938, așadar în plin regim sovietic, autorul se aștepta ca analiza făcută de el societății sovietice, în care își trăise toată viața, să se bucure de tot atâta atenție din partea sovietologilor cât i-ar fi pasionat pe ichtiologi un pește care începe să vorbească. „Nu mă îndoiesc - scria Andrei Amalrik - că marele imperiu al slavilor de răsărit, creat de germani (autorul îi are în vedere pe normanzi - nn), bizantini și mongoli, a intrat în ultimele sale decenii de existență. Așa cum adoptarea creștinismului a amânat căderea Imperiului roman fără a-l salva de un sfârșit inevitabil, tot astfel doctrina marxistă a întârziat dezmembrarea Imperiului rus – a treia Romă –, dar ea nu are puterea de a o împiedica.” (Op. cit. p. 136-137).

În cartea lui Amalrik erau susținute însă unele opinii care nu puteau fi acceptate sau care trezeau rezerve. În schimb, volumul, excelentul volum - care, azi, îmi pare pe nedrept uitat – al lui Emmanuel Todd, *La chute finale. Essai sur la décompo-*

sition de la sphère soviétique (Paris, R. Laffont, 1977, 325 p.),
punea clar alternativa: Reformă sau dezagregare?

Ca unul care, în anii de tinerețe, mă ocupasem de politica de reforme a „despoților luminați” din secolul al XVIII-lea, știam ce lamentabil sfârșise cel mai sincer adept al reformelor, Iosif al II-lea. Nu bănuiam nici o clipă, citindu-l pe Todd, că, numai peste câțiva ani, aveam să-l văd pe acest Iosif al II-lea sovietic, cum mi-a apărut Mihail Gorbaciov, și să asist la falimentul încercării sale de a reforma sistemul sovietic.

Acum, citind cartea lui Nicolas Werth, astfel de informații, interpretări, prognoze din anii '70-'80 se întregesc, întocmai ca fragmentele unui puzzle, care, reunite, dau imaginea de ansamblu. Sovietologul francez desfășoară cu logică și claritate analiza crizei sistemului sovietic, a cărui prăbușire Mihail Gorbaciov a crezut că o poate împiedica prin *perestroika* și *glasnost*.

Sistemul sovietic a fost de la început o utopie, altfel spus condamnat - mai devreme sau mai târziu - la dispariție? Cred că singura sa șansă de supraviețuire i-ar fi putut veni de la victoria lui Buharin în confruntarea cu Stalin. „Buharinismul - scrie biograful american, Stephen F. Cohen, al fostului lider sovietic - a fost varianta cea mai liberală și cea mai umană a comunismului rus, cu tradițiile sale înnăscute de autoritarism.” (Stephen Cohen, *Buharin, Politiceskaja biografija, 1888-1938*, Moscova, Progress-Akademija, 1992, p. 23). Oferea Buharin formula de înfăptuire a adevăratului socialism? Este o problemă de istorie contrafactuală care nu-și are locul aici.

Pe tărâmul faptelor, al realităților, ceea ce s-a întâmplat în URSS și-a găsit un excelent analist în Nicolas Werth. Cele două volume consacrate *Istoriei Uniunii Sovietice*, accesibilă astăzi și cititorului român, o dovedesc din plin.

Florin Constantiniu

CUPRINS

Introducere / 5

PARTEA ÎNTÂI

ANII LUI HRUȘCIOV (1953-1964)

Capitolul I

LUPTLE PENTRU SUCCESIUNE ȘI APARIȚIA PROIECTULUI HRUȘCIOVIST (1953-1957) / 8

I. Reorganizarea puterilor / 8, II. Dezbaterile economice și sociale: apariția proiectului hrușciovist / 14, III. Schimbări în politica externă / 18, IV. Congresul al XX-lea: începuturile unei destalinizări controlate / 22, V. De la Congresul al XX-lea la eliminarea grupului „antipartinic” (februarie 1956—iunie 1957) / 25

Capitolul II

LIMITELE ȘI DERAPAJELE PROIECTULUI HRUȘCIOVIST (1958—1964) / 32

I. Campanii, mobilizări, reforme și liberalizări / 32, II. Limitele dezghețului cultural / 37, III. De la derapajele economice la mitul comunismului / 42, IV. Congresul al XXII-lea și urmările sale / 46, V. O politică externă voluntaristă / 51, VI. O înlăturare instituționalizată / 58

PARTEA A DOUA

OBSESIA STABILITĂȚII (1965-1985)

Capitolul III

VÂRSTA DE AUR A NOMENCLATURII ȘI „STATUL ÎNTREGULUI POPOR” / 62

I. Conservatorismul politic și reforma economică / 62, II. Consens și divergențe / 66, III. Personalizarea puterii,

compromis și pluralism instituțional / 71, IV „Statul întregului popor” / 74

Capitolul IV

CRIZA „SOCIALISMULUI DEZVOLTAT” / 77

I. Alunecarea spre conservatorism și împotmolirea reformelor / 77, II. Dificultățile unei agriculturi asistate și ineficace / 81, III. Criza organizării muncii / 85

Capitolul V

MUTAȚIILE SOCIALE ÎN „ERA STAGNĂRII” / 89

I. Mutațiile demografice / 89, II. Urbanizarea și consecințele ei / 90, III. O participare solicitată, o unanimitate de față / 97, IV. Formele dezacordului și ale excluderii / 98

Capitolul VI

URSS ȘI LUMEA / 106

I. URSS și lagărul socialist / 107, II. „Destinderea” și limitele ei / 113, III. Sfârșitul „destinderii” / 117

Capitolul VII

INTERREGNUL ANDROPOV-CERNENKO / 121

I. Permanența problemelor interne / 122, II. Exacerbarea tensiunilor Est-Vest / 124

Concluzii / 126

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ / 128

POSTFAȚĂ / 132

Cel de al doilea volum al *Istoriei Uniunii Sovietice*, avându-l drept autor pe cunoscutul sovietolog francez Nicolas Werth, urmărește perioada cuprinsă între moartea lui Stalin și alegerea lui Mihail Gorbaciov ca secretar general al PCUS. Volumul prezintă aceleași calități remarcabile de documentare și interpretare ca și primul, apărut nu demult, în această colecție, și în traducere românească.

Pentru cititorii din fostele țări comuniste, care au cunoscut nemișlocit un șir de fenomene descrise și analizate de Nicolas Werth, cartea sa constituie o radiografie care le permite să înțeleagă ceea ce mulți dintre ei au văzut și simțit, fără să poată stabili însă legăturile necesare de cauzalitate.

Colecție coordonată de **ȘERBAN PAPACOSTEA**,

membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariție:

- **ISTORIA IMEDIATĂ**
de Jean-François Soulet
- **ISTORIA IUGOSLAVIEI**
de Gheorghe Zbucnea
- **CAESAR**
de Yann Le Bohec

ISBN: 973-653-087-6

9 789736 153087 6